

"יחסים מסוכנים":

בין המודיעין למזרחנות בישראל*

גיל אייל

המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת קליפורניה, ברקלי

אין זה סוד שלמזרחנים בישראל קשרים ענפים עם גופי המודיעין השונים. השאלה היא, כיצד עלינו לחשוב על תופעה זו, מה משמעותה ומהן סכנותיה? המזרחנים במרכז דיין באוניברסיטת תל-אביב, לדוגמה, סברו שהקשרים עם המודיעין הם "מנוף" לפיתוח המזרחנות, בתנאי שמקפידים שלא יהיה "שטטוש תחומים" בין עבודת מחקר באוניברסיטה לבין עבודת מחקר לצורכי מודיעין" (שקד 1974, 15). מבקריהם מן האוניברסיטה העברית בירושלים, לעומת זאת, טענו ששטטוש תחומים זה כבר התרחש ושהקשר למודיעין מסוכן כי הוא פוגע ברמתה המדעית של המזרחנות הישראלית (סיוון 1979; Porath 1984, 32). ההנחה המשותפת לשני הצדדים היתה, אם כן, שיש הבדל חד וברור בין מזרחנות למודיעין, המתייחסים זה לזה כ"מדע" ו"מעשה".

במאמר זה אבקש לטעון שההבחנה החדה בין "מזרחנות" ל"מודיעין" אינה אלא מה שהסוציולוגיה של המדע מכנה "עבודת תיחום" (Gieryn 1983). מטרתה להגן על האינטרסים המקצועיים של המזרחנים, אולם היא אינה מאפשרת להבין את האופן שבו נוצרו ומתפקדים הקשרים שבינם לבין המודיעין. כנגד עבודת תיחום זו אבקש להראות שעדיף לחשוב על הקשרים בין מזרחנות למודיעין לא כקשרים בין שתי ישויות שונות, מזרחנות ומודיעין, המובדלות זו מזו בקפידה, אלא כהליך כינון של צורת מומחיות אחת — פרשנות והערכה של אירועים עכשוויים במזרח התיכון. מאמר זה עוסק בהיווצרות צורת מומחיות זו ובמשמעויות הנגזרות מכך.

טענה זו נשענת על כמה הנחות תיאורטיות, שבחלקן שאובות מספרו של אדוארד סעיד על האוריינטליזם, ובחלקן מתווכחות עמו. כפי שטוען סעיד, המושא של המזרחנות, ה"מזרח", אינו מציאות נתונה הממתינה בסבלנות למזרחן שיכתוב עליה, אלא הוא דבר מה המובנה ומקבל תוקף וממשות במסגרת דפוסיים נתונים של מפגש עם תופעות מזרחיות — טיול, כיבוש, פולמוס וכו' (Said 1978, 52–58). לכן, מנקודת ראות זו, ההבחנה בין מודיעין למזרחנות היא משנית, משום ששניהם חולקים את אותה אפנות (modality) של

* ברצוני להודות למייקל בוראווי, ליובל יונאי ולשי לביא, וכן לשני קוראים אנונימיים מטעם תיאוריה וביקורת, שקראו גרסה מוקדמת של מאמר זה והעירו הערות חשובות ומאלפות.

ידע, שמקורה בדפוס מפגש מסוים של החברה הישראלית עם תופעות מזרחיות. מפגש זה דומה למפגש הפרה-קולוניאלי, שבמסגרתו ניצבה אירופה בפני "מזרח" מרוחק, מאיים ובלתי ניתן לשליטה. ואולם, בנבדל מן האוריינטליזם הקלאסי (וכאן המחלוקת שלי עם סעיד), הן המזרחנות והן המודיעין עוסקים בבקרה מתמדת של "מזרח", הנתפס כסדרה רציפה של אירועים והתפתחויות, ולא דווקא כמהות קבועה ובלתי משתנה. אופן מפגש זה מבחין את המזרחנות והמודיעין הן מן האוריינטליזם הקלאסי, כפי שתואר על ידי סעיד, והן מן האנתרופולוגיה, כדיסציפלינה של המפגש הקולוניאלי (Asad 1973).

ניתן לפרק טענה זו לשני צירים תיאורטיים, שהנחו אותי במחקר היחסים בין מודיעין למזרחנות. הראשון, נוגע ליחס הידע הנקבע במסגרת צורת מפגש זו בין המזרחן לבין התופעות המזרחיות. בצורה פשטנית במקצת, ניתן לומר שהמפגש הקולוניאלי מתאפיין במבט, ביכולת לחדור למזרח ולהתבונן בו, ואילו צורת המפגש שבה אנו עוסקים מתאפיינת בהאזנה ובקריאה. המזרח אינו נצפה, אלא נקלט (monitored), במובן של האזנה לשידורי רדיו ופענוח של מסרים מוצפנים. כפי שמישל פוקו מראה לגבי המבט הקליני, אין מדובר כאן ביחס טבעי ופשוט של התבוננות או הקשבה, משום שקודמת לו הידיעה בדבר המשמעות של מה שרואים או שומעים. כדי שייווצר המבט הקליני, לדוגמה, צריך היה להיווצר בעבורו תחום יישום (domain of application): מחלקה של ישויות הנתפסות כמשמעותיות, כלומר שניתן ורצוי להתבונן בהן ולפרש אותן. כך, למשל, לא מספיק היה לנתח גופות, אלא גם הערך הסמיוטי של רקמות מתות צריך היה להשתנות. זאת, כדי שהן יוכלו להיתפס כסימפטומים נצפים של תהליכים שהתרחשו בעוד הגוף בחיים. שינוי זה כשלעצמו היה תלוי בשורה ארוכה של שינויים אחרים. לדוגמה, שינוי באופן שבו נתפסו היחסים בין המוות לחיים, שינוי בסטטוס של הרופא ושינוי בצורה המוסדית שבמסגרתה התרחשה ההתבוננות (Foucault [1962] 1994).

באותה מידה, אבקש להראות במאמר זה כי צריך היה להתרחש שינוי בערך הסמיוטי של הסימנים הכתובים והנשמעים של המזרח העכשווי, כדי שאלה יוכלו להיתפס כמשמעותיים ולא כחזרה הנצחית של מהותו הבלתי משתנה. שינוי כזה התרחש במסגרת המודיעין הצבאי והוא כשלעצמו דרש להתגבר על התנגדותה של צורת מומחיות אלטרנטיבית, "ערביסטית", שבעבורה סימנים אלה היו בלתי משמעותיים ובלתי ניתנים לידעה.

הציר התיאורטי השני נוגע לסמכותו של המזרחן כ"מומחה". מזרחן, ללא ספק, הוא מי שתובע סמכות אינטלקטואלית לגבי המזרח (Said 1978, 19–20). זהו סטטוס נחשק במערב, שאינו בהכרח נגיש לכל דובר מערבי. הסוציולוגיה של האינטלקטואלים מלמדת שצורות התבטאות שיש להן משקל בחיים החברתיים אינן פתוחות לכל דכפין, אלא הן מותנות בקיומם של מסגרת מוסדית ודפוס התחברות מתאימים, שבתוכם חייבת הדוברת להיות ממוקמת עוד לפני שהיא פותחת את פיה להתבטא (Coser 1965). כפי שאבקש להראות במאמר זה, הסטטוס של ה"פרשן" אינו נוצר על ידי כך שהמזרחנות האקדמאית

"חוצה את הקווים" ומייצעת לסוכנויות מדינה, משום שבמעמד זה היא מצויה במסגרת מוסדית ובדפוס התחברות שאינם מאפשרים לה לשלוט בשיח שלה. כדי שהפרשנות תוכל לחדור אל השיח הרשמי, מבלי שממונים ובני-שיח יוכלו לנכסה, צריך היה ליצור דווקא מרחב מוגן לימינאלי בין האקדמיה לממשל, כדוגמת מכון שילוח. הערה תיאורטית אחרונה: בניגוד לדימוי של "חציית הקווים", איני סבור שאפשר להסביר את הופעת הפרשנות של אירועים עכשוויים כנובעת מן האינטרס של המזרחנים בכוח, ביוקרה ובממון, אינטרס המנוגד לחיפוש אחר ה"אמת". להפך, ברצוני להראות כי הכוח המניע בתהליך עיצובה של הפרשנות היה "הביטוס" אקדמי פילולוגי: מערכת נטיות מופנמות הקשורות בראש ובראשונה באופן הפעולה (modus operandi) השגור, שבאמצעותו מחפשים אחר האמת. ההביטוס מבטיח כי בין אם רודפים אחר אינטרסים אישיים ובין אם מבקשים להיות חסרי פניות, ייטו לפעול בהתאם לאותו אופן פעולה שגור ולשחזר את המבנים ההיררכיים של ייצור הידע, שבמסגרתם התחנכו ועוצבו (Bourdieu 1989). הטענה שלי תהיה, שהפרשנות של אירועים עכשוויים נובעת מהפנייתו של הביטוס אקדמי פילולוגי לעבודת המודיעין הצבאי.

"קולות מפתים מעבר לגבול המדע": מזרחנות ומודיעין בתקופת היישוב

ראשית, ברצוני לחזור אחורה בזמן למה שמכונה "תקופת היישוב", לשנים שבין 1936 ל-1948. הפרשנות של אירועים עכשוויים עדיין לא היתה קיימת אז. בתקופה זו שרר ניתוק כמעט מוחלט בין המזרחנות האקדמית לבין המודיעין. איש לא החזיק בסטטוס שהתיר לנוע בין שתי ממלכות אלה ואופני ההצדקה ששלטו בהן היו מנוגדים לחלוטין. עבודת המודיעין נשלטה בידי "ערביסטים", שהיו חסרי השכלה אקדמית, אבל גדלו במחיצת ערבים, שלטו בנבי הפלסטיני והיו מצויים במגע ומשא יומיומי עם הפאלחים כסוחרים, כשומרים או כ"מוכתרים" של יישובים עבריים. תביעתם להיות מוכרים כמומחים לנושא הערבי נשענה על עיקרון של חיקוי וקריאה. הערביסט למד להיות "דומה" לערבי, להתנהג ולדבר כמותו ולכן, גם לחשוב כמותו ולצפות את התנהגותו.¹

מעצם טבעה, המומחיות הערביסטית לא היתה מכוונת דווקא לעיסוק ב"מודיעין", כפי שמקובל היום להבין את המושג. היא היתה בבחינת המשך ישיר לתפקידו של "השומר" בחברת היישוב, כמתווך בין יהודים לערבים, או כמין "נכבד" יהודי. גם כשעסקו בהשגת ידיעות, תפסו הערביסטים תפקיד זה ככפוף לתפקיד חשוב יותר, שעיקרו היה להבטיח שהיחסים בין יישובים עבריים לערביים יתנהלו על מי מנוחות ולא יתגלעו ביניהם סכסוכים בשל חוסר הבנה של "המנטליות הערבית".² אין פירוש הדבר שהמומחיות הערביסטית היתה

¹ פלמון 1987, 282; דנין 1987, 154; לפן 1987, 101; Black and Morris 1991, 27–28.

² גלבר 1992, 510–511, 514–515; Black and Morris 1991, 22, 52.

בהכרח שוחרת שלום. מניעת "חיכוך" בין יהודים לערבים התפרשה גם כידיעת כללי הנקמה הערבית והכוונת פעולות התגמול לפיהם. צורה זו של מומחיות, כשהופנתה לעבודת המודיעין, לא תורגמה לטכניקות של איסוף מידע או הערכה, אלא לאמנות של הפעלת מודיעים.³ אמנות זו, מעצם טבעה, העמידה בסימן שאלה את התועלת שבפרשנות של אירועים עכשוויים ובמחקר מודיעיני. כל מה שנחוץ לדעת מצוי בידי המודיעים, אם רק יודעים לדובבם כראוי:

מאות שנים של שלטון זר ונוגש הוכיחו להם [לערבים] כי האמת יש בה סכנה... הדברים מוצאים ביטוי בתשובה לשאלה אינפורמטיבית פשוטה, בהודעות או בהסברים הניתנים לזר. לעולם אין להבין את אלו כפשוטם. בפענוח הסברים והודעות יש לבדוק תמיד מה הם מסתירים, מה הכוונה הלא גלויה הטמונה בהם, מה המוטיבציה של הנוגעים בדבר... כל מגע עם זר הוא מעין משא ומתן, ומשא ומתן הוא "שטארה" (ביצוע של בן-חיל) שאין גבול והיגיון למה שאפשר להשיג באמצעותו. כדי להבין מתוך דיבור מה יש ומה אין בו, יש צורך בניסיון ובטכניקה של "איסטינטאג" (להבין דבר מתוך דבר) (פלמון 1987, 285).

זו התימה הנודעת לשמצה של "הערבי תמיד משקר", אבל לפני שנסיר את מבטנו ממנה בשאט נפש, ראוי שנתבונן בה פעם נוספת כדי ללמוד שתי נקודות: ראשית, התימה הזו מקורה בפרקטיקה של הפעלת מודיעים, לא פחות מאשר ב"דעה קדומה". קצין מודיעין טוב לעולם לא יבטח במודיעים שלו ואלה מצדם, ללא קשר למוצאם, ידאגו להסתיר את קלפיהם. לא מדובר כאן רק באדם בעל דעות קדומות. הדעה הקדומה גלומה בפרקטיקה ומתוקפת על ידי תנאים מסוימים של מפגש. שנית, התימה הזו ניצבת בדרכה של הפרשנות לאירועים עכשוויים ואינה מאפשרת אותה. שכן, מה הטעם לפרש או לחקור דברים כתובים שאין דרך לדון עם מי שכתב אותם ואין דרך לדעת מה מידת השקר שבהם? האמת אינה טמונה בפרשנות, אלא בהתגוששות (הגברית, בין בן-חיל) בין רצונות. ואכן, ה"ערביסטים" לא מצאו עניין רב בפרשנות של אירועים עכשוויים, מפני ש"מטבעה של החברה הערבית שאין בה דברים קבועים, הכל נזיל ומשתנה... מכאן שעובדות רשומות אינן מייצגות את האמת הערבית".⁴

מאז ייסודה ב-1926 ועד קום המדינה, המזרחנות האקדמית התרכזת במכון ללימודי המזרח באוניברסיטה העברית בירושלים ונשלטה בידי פרופסורים שקיבלו הכשרה פילולוגית באוניברסיטאות גרמניות. תביעתם להיות מוכרים כמומחים לנושאים ערביים נשענה על עיקרון מהופך לזה של הערביסטים – למדנות ומרחק. המרחק היה הן מן המזרח ומן הערבים עצמם והן בזמן, משום שכדי להיחשב מומחה בעיניהם נחוץ היה תואר מאוניברסיטה מערבית מכובדת, לאו דווקא היכרות עם ה"ילידים" (מילסון 1997, 578),

³ חשוב לזכור שהדגש על "יחסי שכנות טובים" היה כלי חשוב באמנות הפעלת המודיעים, שבדרך כלל התנו מסירת ידיעות בכך שישתמשו בהן לצורכי שלום (גלבר 1992, 522). אמנות הפעלת המודיעים, אם כן, ואמנות התיווך בין נכבדים, שזורות היו זו בזו.

⁴ דנין 1987, וכן: פלמון 1987, 282; לפן 1997, 285 הערה 30.

ומשום שהם עסקו בהיסטוריה האיסלאמית הקדומה וראו בחקר המזרח העכשווי, בהעדר מקורות ארכיוניים בדוקים, דבר מה "לא מדעי" (גויטיין 1936, 14). ריחוק כפול זה הבטיח שהמזרחנים האקדמאים גם הם לא היו מסוגלים לראות באירועים עכשוויים דבר מה שניתן או ראוי לדעת אותו באופן שיטתי. הם היו "אוריינטליסטים" במובן שטבע סעיד (Said 1978, 92–95). המושא שלהם היה "המזרח הקדמון" כמהות תרבותית נצחית, שהדפוסים המשמעותיים שלו נקבעו בעבר הרחוק והשפעות מאוחרות יותר "לא הצליחו להפקיע אותו מזהותו המזרחית" (פלסנר 1973).

למרות הניגוד המוחלט בין העיקרון של קרבה לעיקרון של ריחוק, הערכיסטים והפרופסורים היו שותפים בהתנגדותם לפרשנות של אירועים עכשוויים, כלומר לצורת מומחיות בת-כלאיים הפורעת את החלוקות המוסכמות בין מדע למעשה, בין מזרח עתיק למזרח עכשווי. עם זאת, גם בתקופת היישוב, היתה קבוצה מובחנת של מזרחנים שביקשה לעסוק בפרשנות של אירועים עכשוויים. קבוצה זו הורכבה מדוקטורנטים צעירים במכון ללימודי המזרח, תלמידיהם של המזרחנים האקדמאים. בצד לימודיהם, הם גם "חצו את הקווים" ונטלו על עצמם משרות בתוך מנגנוני המודיעין של היישוב: יעקב שמעוני, מ"י קיסטר ומשה פיאמנטה הצטרפו לש"י (שירות הידיעות של ההגנה) הערבי; דוד איילון, אוריאל הד, פסח שנער, יעקב לנדאו, ראובן שילוח ואליהו אילת הועסקו במחלקה המדינית של הסוכנות. מבלי שבהכרח יתאמו זאת ביניהם, כל היחידים האלה נטלו על עצמם להקים ארכיונים מודיעיניים שליטו וצברו דיווחים על אירועים עכשוויים.⁵ הם ניסו ליצור פרקטיקה מודיעינית חדשה שהתמקדה באירועים עכשוויים כדבר מה שאפשר וראוי לפרשו, אבל נתקלו במכשולים קשים ובסופו של דבר נאלצו לסגת.

כדי ללמוד על התנאים הנחוצים לכינון הפרשנות של אירועים עכשוויים צריך, אם כן, לענות על שלוש שאלות: מדוע הצטרפו הדוקטורנטים הצעירים למנגנוני המודיעין של היישוב? מדוע החלו לעסוק באירועים עכשוויים? ומדוע נכשלו?

התשובה לשאלה הראשונה היא, שקידומם של הדוקטורנטים הצעירים נבלם על ידי מוריהם ולכן הם ניסו לשנות את מערך היחסים לטובתם. חישובים שעשיתי מראים כי הזמן הממוצע מקבלת ה-M.A. ועד לסיום הדוקטורט במכון ללימודי המזרח היה תשע שנים ואחר כך היה צריך להמתין בממוצע חמש שנים נוספות עד למינוי כמרצה זוט.⁶ המעבר למזרחנות "מעשית" היה בבחינת ניסיון לעקוף את מנגנוני החסימה שהציבו בפניהם מוריהם. הללו הצדיקו את ניסיונם לשלוט בזמנם של הסטודנטים באמצעות האידאולוגיה של "מחוננות פילולוגית", שלטעמם נוצרה כנטייה מופנמת בגיל מוקדם. גוטהולד וייל העיד על עצמו כי "[בעודי ילד] הכנתי לי רשימות שלמות עם מילים. התעניינתי באופן מיוחד בהצבת טבלאות, דוגמאות וסקירות של כל מה שהיה קשור בשפה והיה לי עניין יוצא מגדר הרגיל

⁵ גלבר 1992, 86–98; לפן 1997, 192, 245; 25; Black and Morris 1991.

⁶ ניתן לקבל את הנתונים מן המחבר.

בשפות" (Ullendorf 1979, 11). כיוון שהנטייה הפילולוגית היתה מולדת, בלתי אפשרי היה לרכוש אותה. הסטודנט צריך היה להמתין עד לרגע שבו הפרופסור "יגלה" אותה ובמהלך המתנה זו להפנים את ההביטוס הפילולוגי: לא רק את כללי המחקר הפילולוגי, אלא גם את האתוס שלו, את האדיקות שבה מחקר זה צריך להתנהל ובמיוחד את "קדושת הטקסט" (מילסון 1997, 585, 588). תהליך זה, מטבעו, היה ממושך. ביוזמתו של יוסף הורוביץ, ותחת שרביטו של ד.צ. בנעט, הופקדו הסטודנטים של המכון ללימודי המזרח על הכנת קונקורדנציה של השירה הערבית הקדומה, משימה בהיקף עצום שגם בעת כתיבת שורות אלה עדיין לא הושלמה (שם, 579–580). הקונקורדנציה היתה מעין "כור מצרף" שבו למדו הסטודנטים לציית למוריהם ורכשו את הכישורים הרגשיים הנחוצים כדי לשעתק את ההיררכיה הפילולוגית. עם זאת, ככל שתקופת ההמתנה התארכה והלכה, גבר הלחץ על הצעירים לנסות ולעקוף מנגנוני חסימה אלה. זו הסיבה לכך שבחרו להצטרף למנגנוני המודיעין של היישוב.

ביחס לשאלה השנייה — מדוע החלו ללקט אירועים עכשוויים ולצברם בארכיונים במטרה לפרשם: לא מספיק לייחס זאת לטבעה של עבודת המודיעין שאליה התגייסו, משום שכפי שראינו, זו התבססה באותה תקופה על האמנות הערכיסטית של הפעלת מודיעין, והללו זלזלו בערכם של ארכיונים. התשובה נעוצה, באופן פרדוקסלי, בהביטוס הפילולוגי שהדוקטורנטים הצעירים הפנימו במהלך לימודיהם. הם הכניסו חידוש בעבודת המודיעין, בכך שהעתיקו אליה את אופן הפעולה הטיפוסי שהפנימו ב"כור המצרף" הפילולוגי. הנחת העבודה של הפילולוגיה, אחרי הכל, היא כי המציאות שאותה חוקר הפילולוג רחוקה, לא ניתן לדעת עליה מכלי ראשון וודאי שלא לשוחח עמה. הדוקטורנטים הצעירים החילו הנחה זו על עבודת המודיעין מרגע שהחלו לעסוק בה. היה זה דווקא ארכיאולוג — עמנואל וילנסקי, ראש המודיעין בחיפה בסוף שנות השלושים — שניסח את ההשקפה החדשה באופן הברור ביותר:

ארכיאולוגיה בכללה שימשה ומשמשת הכשרה מצוינת לעבודה בשירות מודיעין כי ביסודה היא דומה לעבודה זו. גם בארכיאולוגיה וגם בשירות המודיעין על החוקר לקנות לו תמונה של מציאות רחוקה על סמך קטעי ידיעות ורמזים שהוא מלקט בסבלנות ובאיטיות, ממיינם ומשתדל להביא אותם לכלל שיטה מסודרת (וילנסקי, אצל לפן 1987, 99).

הנחה נוספת של הפילולוגיה היתה, שהדרך להכיר את אותה מציאות רחוקה היא באמצעות שפה וטקסטים. אלה אמנם השתמרו בידינו באופן מעוות, כשהם רוויים זיופים, אבל המתודה הפילולוגית יכולה להתגבר על כך, לשחזר את השפה המקורית של הטקסט ולייחסו למחבר, לאסכולה או לתקופה. הדרך לעשות זאת היא על ידי השוואת טקסטים זה לזה וחיפוש אחר השמטות ותוספות הראויות לתשומת לב, אחר סגנון ורטוריקה מובחנים. המטרה היתה ליצור ארכיון שהטקסטים השונים בו מתוארכים בקפידה ומיוחסים באופן מהימן. הדוקטורנטים הצעירים אכן ראו כמשימתם להקים ארכיונים מודיעיניים ולחבר

קונקורדנציות ומפתחות בעבורם. יעקב שמעוני, שהתמנה למזכיר המחלקה הערבית של הש"י ב-1941, ארגן מחדש את תיקי הש"י הערבי לכלל ארכיון מסודר וכרטסת שמות וניסה להבטיח שדיווחי השטח יתויקו, יוצלבו ויסוננו כך שאפשר יהיה לאתר מידע במהירות, לבקר את מהימנותו, או לקבוע איזה מידע חסר ונחוץ להשיגו. אוריאל הד הופקד על ארכיון "אגף הארצות השכנות" במחלקה המדינית של הסוכנות ב-1945. תחת שרביטו עסקו יעקב לנדאו, דוד איילון ופסח שנער בכתיבת סיכומים מן העיתונות הערבית, באיסוף מידע לארכיון ובהכנת מפתח עניינים — "אוצר מילות היסוד בעיתונות היומית הערבית".⁷

לקורא בן-זמננו עשויים צעדים אלה להיראות מובנים מאליהם, כדרך הרציונלית היחידה לארגן את עבודת המודיעין. אבל כדי להתגבר על מכשלת האנכרוניזם יש להבין שאופן הפעולה הפילולוגי אינו רק "מתודה" שאותה ניתן להעביר בנקל מתחום לתחום, אלא הוא מניח מבנה היררכי מסוים של היחסים החברתיים של ייצור הידע וכדי להחילו על עבודת המודיעין, צריך היה לכפות את המבנה הזה על הערביסטים.

כיצד אורגן ייצור הידע במכון ללימודי המזרח? בתחתית הסולם היו מצויים השוליות, הסטודנטים עצמם, שתפקידם היה לאסוף את חומר הגלם לקונקורדנציות ולמפתחות. מעליהם, ומופקד ישירות על עבודתם, היה מצוי טיפוס חברתי שניתן לתאר אותו כ"מדקדק". עיקר תפקידו היה לנהל את עבודת השוליות, להבטיח את ייחוסם המהימן של הטקסטים, מקוריותם ותיארוכם המדויק ולכתוב סקירות המבוססות על החומר שאספו. המדקדק גילם באישיותו ובסגנון עבודתו את הערכים של חומרה, דייקנות, אובייקטיביות וצניעות (Paret 1968, 12–15). בנעט והורוביץ, שארגנו את עבודת הסטודנטים על הקונקורדנציה של השירה הערבית, היו קרובים לטיפוס זה (מילסון 1997, 578–581, הערה 21). בראש ההיררכיה הפילולוגית היה מצוי טיפוס חברתי שאותו ניתן לתאר כ"פרשן ספקולטיבי", שתפקידו היה לכתוב מונוגרפיות שהפליגו מן הניתוח של מקורן ומשמעותן של כמה מילים צנועות אל ספקולציות ביחס לנבכי נפשן הקולקטיבית של תרבויות שלמות. אם המדקדק יצר את המסד האובייקטיבי, תפקידו של הפרשן הספקולטיבי היה להשתמש בזה כדי לשחזר את הסובייקט שמאחורי השפה המקורית. בהתאם, הפרשן נהנה מן המוניטין של אדם "מבריק", בעל יכולת מופלגת לעשות סינתזה ובעל סגולות אמפתיות ייחודיות (Paret 1968, 22–24). שלמה דב גויטיין, שהיה הפורה והרב-צדדי ביותר בין חוקרי המכון, תאם לטיפוס זה (מילסון 1997, 587). כשהתלמידים הפנימו את אופן הפעולה הפילולוגי ואת האתיקה שלו, הם הפנימו גם היררכיה זו — שוליה, מדקדק, פרשן — והדרכים הלגיטימיות לטיפוס בה.

מרגע שפנו לעבודת המודיעין, ביקשו הדוקטורנטים הצעירים להפוך עצמם ל"מדקדקים" ואת הערביסטים לשוליות שלהם. שמעוני ניסה להנחות את עובדי השדה

⁷ לפן 1987, 108; 1997, 93–90; דנין 1987, 154; גלבר 1992, 510–511, 518–516, 534, 622; Black and Morris 1991, 24–25.

בכללי התעתיק של שמות ערביים, והתלונן כי הם "פרימיטיביים" חסרי השכלה, שצריך ללמד את כללי העבודה הפשוטים ביותר (Black and Morris 1991, 24). הם לא בדקו כראוי את המידע שהעבירו להם המודיעים, נטו לדווח על שמועות כאילו היו עובדות וערכבו את דעותיהם שלהם עם העובדות המדווחות, עד שלא ניתן היה להפריד בין "ידיעה" לבין "הערכה" (גלבר 1992, 513). הדרך היחידה להתגבר על מכשלות אלה, הכריזו וילנסקי ושמעוני, היא ליצור חלוקת עבודה ברורה בין עובדי השדה, שתפקידם יהיה להעביר מידע גולמי, "בצורה יבשה ומדויקת", לבין משרד מרכזי, שתפקידו יהיה "למייין את החומר", להצליב ולאמת את המידע הגולמי, "להסיק את המסקנות ולחבר את הסיכומים" (וילנסקי, אצל לפן 1987, 100).

שמעוני נטל על עצמו תפקיד זה והסתייע בכרטסת ובמפתחות שהכין לשם כך. הוא טען שהמתודה שלו אפשרה לו לא רק לאמת ידיעות, "אלא גם למצוא ביניהן קשרים שלא עלו על דעת המודיע ולצרף פרטים שונים לתמונה מלאה" (גלבר 1992, 523). הוא גם הכין שאלונים שהיו צריכים להתאים את הדיווחים של עובדי השדה לסטנדרטים קבועים (שם, 524). כך, כדי להחיל את אופן הפעולה הפילולוגי על עבודת המודיעין, נחוץ היה שינוי מכריע בתפיסת ערכה הסמיוטי של ה"ידיעה" וארגון מחדש של היחסים בין עובדי השטח הערביסטים לבין המרכז. ניתן לומר, שהערביסטים לא העבירו "ידיעות", משום שעצם המושג "ידיעה" — שאצל שמעוני משמעותו היתה כשל מרכיב אלמנטרי, החומר הגולמי הנחוץ כדי שאופן הפעולה הפילולוגי יוכל לתפקד — הניח כלכלת יחסים בין המרכז לשטח שהיא שונה לחלוטין מן האופן שבו הערביסטים הבינו את תפקידם. על נקודת ראותם של עובדי השדה ניתן ללמוד מן העובדה שהם ציפו שהמרכז "יגיב" לדיווחים שהעבירו אליו והתלוננו כשהיה נראה להם שדיווחיהם לא הובילו לשום פעולה. הם לא תפסו את דיווחיהם כ"ידיעות" המועברות למרכז כחלק מפזל ארכיאולוגי, אלא כחלק מדושיח שבו הפנו כלפי המרכז צרכים ודרישות שונות (שם, 514–515, 520).

מדוע נכשלו הדוקטורנטים בניסיונם ליצור את הפרשנות של אירועים עכשוויים? ראשית, בשל התנגדותם של הערביסטים, שהיו קרובים יותר למנהיגות היישוב והוכרו כבני-סמך בתחום המודיעין. אלה הזהירו שהארכיון והשיטה המדעית סופם להוליך שולל את קובעי המדיניות. לדעתם, תפקיד המודיעין אינו ליצור ארכיונים, אלא להשתתף יחד עם קובעי המדיניות ב"דיונים חיים" שבהם ההחלטות המדיניות נקבעות בהתאם לצרכים משתנים (דנין, אצל לפן 1997, 285, הערה 30). הם גם פקפקו בכישוריו הפרשניים של שמעוני "שלא הבין ערבית מדוברת ומעולם לא עבד עם ערבים" (לפן 1997, 92–; וראו גם גלבר 1992, 515, 525).

שנית, במעמדם כפקידי המחלקה המדינית או הש"י, חסרו הדוקטורנטים הצעירים את היכולת למנוע את ניכוס הערכותיהם על ידי קובעי המדיניות. הדרך היחידה להשפיע על מקבלי ההחלטות היתה באמצעות קרבה אישית אליהם. ואולם, קרבה זו הותירה את איש המודיעין תלוי לחלוטין בחסדי הקברניט: "נוכחתי, שכל אימת שביקשתי להסביר לו

את מצב הדברים לפי המידע שבידי, ולנסח את ההערכה שגיבשתי לפיו, תמיד היה אליהו גולומב 'מיטיב לדעת' ממני ומחברי".⁸

הסיבה השלישית היתה נעוצה ביחס של הפרופסורים אליהם. הפרופסורים לא התנגדו לכך שתלמידיהם ימלאו תפקידים בשירות היישוב והמדינה, אבל הם כפרו באפשרות שלמחקר המזרח העכשווי יכול להיות איזשהו ערך "מדעי" (הד 1953, 5; מילסון 1997, 582–583). כפי שגויטיין (1936, 14) הבהיר בלשון שאינה משתמעת לשני פנים: "יש חינוך לאוריינטליסט... ויש חינוך לאיש הרוצה לפעול במזרח". התנגדות זו הבטיחה שהיחס בין מושג ה"מזרח", שהוא לבדו מושא הידע המדעי, לבין התופעות המזרחיות העכשוויות, שהוצאו מתחומן בבחינת השתקפות חיוורת של המקור, יישאר על כנו.

כשחזרו הד ואיילון אל האוניברסיטה העברית בירושלים לאחר קום המדינה, הוטלה עליהם הקמת חוג חדש ואף הוצע לכנותו "החוג למזרח התיכון בן-ימינו". הם פסלו את השם החדש, משום שראו בו ביטוי לגישה לא אקדמית ובחרו במקומו בכותרת "החוג למזרח התיכון בעת החדשה" (מילסון 1997, 585 הערה 31). בכך התכוונו לחקר התקופה העות'מאנית. עבודת התיחום בין "מדע" ל"מעשה" הוסטה קמעה בזמן, אבל נותרה על כנה. החוג החדש יכול היה להעניק רק תואר B.A. ומי שביקש להמשיך לתארים גבוהים, נדרש להתמחות בתחומים מדעיים "ממש", כמו הציוויליזציה האיסלאמית העתיקה ושפתה. קו התיחום נותר בעינו:

מעבר לגבול המדע קוראים לחוקר ההיסטוריה החדשה קולות מפתים והוא צריך לכל גבורתו כדי לכבוש את יצרו... יצר ההערכה הנחפזת... יצר הסינתיזה הקלה וההכללה השטחית (הד 1953, 14).

לסיכום חלק זה של המאמר, ניתן לומר כי כישלונם של הדוקטורנטים הצעירים מלמד, שכדי לכונן את הפרשנות של אירועים עכשוויים נחוץ להתגבר על שתי מכשלות: ראשית, כדי ליצור את תחום היישוב של אירועים עכשוויים, צריך להכפיף את עובדי השטח למרכז המחקר, כמעין שוליות. בחלקו הבא של המאמר אבקש להראות כי בעיה זו נפתרה, בין 1948 ל-1957, במסגרת המודיעין הצבאי. שנית, כדי ליצור את הסטטוס של פרשן, צריך למנוע את ניכוס המבנים הפרשניים על ידי אחרים. בהמשך אראה כי בעיה זו נפתרה, בין 1964 ל-1977, במכון שילוח.

"אותה מילה מצחיקה": ההביטוס הפילולוגי במחלקת המחקר של אמ"ן

תהליך ארגונו מחדש של המודיעין הצבאי בשנות החמישים, תהליך שגולת הכותרת שלו היתה מיסוד הבחנה חדה בין "איסוף" ל"מחקר", התגבר על המכשלה הטמונה בהתנגדות

⁸ דנין, אצל לפן 1997, 48; וראו גם גלבר 1984, 23; גלבר 1992, 600–601, 659–661.

הערביסטים. משמעות ההבחנה המינהלית בין איסוף למחקר היתה, שמעטה אופן ייצור הידע במודיעין הצבאי חיקה את היחס הפילולוגי בין "מדקדק" ל"שוליה": מחד גיסא, נוצרה עמדה חדשה של "חוקר", שאליו זרמו כל הידיעות. מאידך גיסא, העמדה של עובדי השדה עוצבה מחדש בתהליך של "הרס הכישורים" (deskilling) ואלה איבדו את היכולת לפרש את הידיעות שאספו. מחלקת המחקר החדשה הפכה עתה לגוף ההערכה החשוב ביותר בקהיליית המודיעין הישראלית.

כדי להבין את טיבו של תהליך זה, צריך לענות על שלוש שאלות: מדוע הוצאו הערביסטים מתהליך ההערכה המודיעינית? מדוע מוסדה ההבחנה בין איסוף למחקר? מה היתה הסיבה לעלייה במעמדה של מחלקת המחקר של אמ"ן?

ביחס לשאלה הראשונה, קיימת תמימות דעים בין חוקרי המודיעין הישראלי שהערביסטים איבדו את מעמדם משום שבמהלך מלחמת השחרור ולאחריה השתנו הצרכים שעליהם אמור היה המודיעין לענות, והאמצעים שעמדו לרשותו: ראשית, ההצלחות הצבאיות של מלחמת השחרור, ועמן גל הגירוש והבריחה המסיבית של האוכלוסייה הפלסטינית, הולידו להתמוטטות רשת המודיעים של הערביסטים, שממילא לא היו יעילים במיוחד בכל הנוגע למודיעין צבאי.⁹ שנית, המודיעין הטכני, במיוחד זה שעסק בהאזנה ובפענוח צפנים, התגלה כדרך יעילה יותר ומסוכנת פחות לאיסוף מידע על צבאות ערב.¹⁰ מסקנתם של ההיסטוריונים האלה, אם כן, היא שהמומחיות הערביסטית, שהתבססה על קרבה ועל חיקוי, הפכה בלתי רלוונטית משום שתוצאות מלחמת 1948, בפרט, והתפתחות הקונפליקט הערבי-ישראלי, בכלל, הפרידו בין ערבים ליהודים, הציבו ביניהם גבולות בלתי עבירים ולכן הרחיקו את מושא הידע המודיעיני.

ברצוני לחלוק על מסקנה זו. ראשית, אין זה מדויק לטעון שהמלחמה וקווי שביתת הנשק הפרידו בין יהודים לערבים, כך שהאמנות הערביסטית של הפעלת המודיעים איבדה את הרלוונטיות שלה. אחת הבעיות העיקריות שניצבו בפני המודיעין הצבאי באותן שנים היתה תופעת ההסתננות מעבר לגבול של כפריים פלסטינים. תופעה זו לא היתה שונה במהותה מן הבעיות שבהן טיפלו הערביסטים בתקופת היישוב והמודיעין הצבאי התמודד עמה בשיטות דומות: הקת"מים (קצינים לתפקידים מיוחדים) של המודיעין הצבאי ישבו בקרבת גבול שביתת הנשק והפעילו מודיעים כדי להתחקות אחר המסתננים וכמו בעבר, הסבירו למודיעים שלהם שהמידע שיעבירו יסייע להרגיע את הגבול וליצור יחסי שכנות טובים. הם גם ארגנו "סולחות" בין כפריים ערביים למושבים ישראליים משני צדי הגבול, כפי שה"ערביסטים" נהגו לעשות. אפילו פעולות התגמול, לפחות בשנים הראשונות, הונחו על ידי אותו היגיון מורכב של נקמה, ענישה והרתעה שהערביסטים שכללו בתקופת

⁹ גלבר 1984, 1986, 1992; סלומון 1987, 35; גרנות 1981, 29.

¹⁰ גרנות 1981, 20–23; בן-פורת 1991, 71; Cohen 1988.

היישוב.¹¹ קווי שביתת הנשק לא הפרידו בין יהודים לערבים, אלא יצרו אזור ספר שבו הם התחככו והתערבבו זה בזה ושהערביסט שחה בו כדג במים, משום שמקור המומחיות שלו היה בטכניקות לניהול "יחסי שכנים" באזורים מעורבים ומרוחקים מן השלטון המרכזי.

עם זאת, אין ספק שבתוך זמן לא רב המומחיות הערביסטית הפכה יותר ויותר שולית גם ביחס לטיפול בבעיית ההסתננות ותכנון פעולות התגמול. אבל שוליות זו לא היתה תוצאה הכרחית של מלחמת 1948 וגבולות שביתת הנשק, אלא נבעה מן הניסיון לכפות היגיון צבאי-מדיני של "ריבונות" על אזור הספר, ניסיון שמעצם טבעו הניח את נחיצותם של מרחק והפרדה בין יהודים לערבים. ראשית, כדי לכונן את גבול שביתת הנשק, נחוץ היה להתעלם ממגוון הסיבות שהובילו יחידים וקבוצות לחצותו — אם כדי לספק מחיה לאוכלוסיית הפליטים המדולדלת מעבר לגבול, אם כדי לשוב אל משפחות שנשארו מאחור, אם כדי לשדוד ואם כדי לנקום — ולהתייחס לכולן כאל "הסתננות" שהמענה הנאות לה היה פתיחה באש.

ההיגיון הצבאי הגדיר מחדש את אזור הספר. לא היה זה עוד אותו מרחב המשורטט על פי קווי הזיקה והאיבה בין יחידות שארות, כפי שתואר על ידי הערביסטים. מרחב זה נחצה ונמחה על ידי המנגנון הצבאי-מדיני, שפעל כדי לכוננו כקו הפרדה חד בין ריבונויות. לשם כך היו נחוצות לא רק הוראות הפתיחה באש, אלא גם הריסתם של כפרים ערביים שהיו קרובים מדי לקו הגבול ואיסור חמור על מעשי נקמה "פרטיים" מצד התושבים היהודים של אזור הספר. קובעי המדיניות הוטרדו במיוחד מן החשש שדווקא תושבי הספר היהודים, שמוצאם מארצות ערב, ייצאו למסעות נקם מעבר לגבול. בעיני דוד בן-גוריון, הסכנה היתה טמונה בקרבת היתר שבין העולים לבין הערבים: "אלפים ממתיישרים אלו באים מן המזרח, היכן שאנשים מתחנכים על הקום — המנהג של נקמה לפי עין תחת עין — והתקפות נקמה על ידיהם תוכלנה להפוך למרחץ דמים של אזרחים תמימים משני צדי הגבול" (Morris 1993, 180, וראו גם 117–118, 138). ההשלכה המופרכת הזו מדגימה היטב את הפרדוקס של האסטרטגיה הבדלנית: הניסיון להיפרד מן הערבים נדון לכישלון, משום שבהכרח הוא יוצר אזור ספר (גיאוגרפי, פוליטי, תרבותי) שכל מי שכלול בו, כל מי שנאלץ לשבת בקרבת הערבים, הופך מניה וביה חשוד ונגוע ב"ערביות". כל זאת נעשה נגד עצותיהם המפורשות של הערביסטים, שלאורך כל התקופה הוסיפו להדגיש שפעולות הצד הישראלי צריכות להיות מושכלות ובהתאם למניעיהם השונים של המסתננים ושהמנגנון הוותיק של נקמה פרטית וסולחה בין מוכתרים יכול לטפל בבעיית ההסתננות טוב יותר מאשר הצבא (שם, 29, 149, 173, 236–237).

בנוסף, ההיגיון הצבאי גם הגדיר מחדש את האזור שמעבר לגבול כמרחב ריק וזר, שכדי לפעול בו לא היתה נחוצה עוד היכרות עם יושביו, אלא רק מודיעין קרבי

¹¹ Morris 1993, 28–68, 155, 173–175, 194, 202; Black and Morris 1991, 107, 129; Cohen 1988, 124; גרנות 1981, 48–50.

שסעיפיו "אויב" ו"שטח". משום שפעולות תגמול נגד כפרים ערביים גרמו למספר גבוה של נפגעים אזרחים והובילו, לכן, ללחץ בינלאומי על ישראל, החליט המטכ"ל, מ-1953 ואילך, שפעולות התגמול יכוונו רק נגד מחנות צבא ותחנות משטרה ולא נגד מטרות אזרחיות. ההיגיון הערביסטי של תגמול כשילוב של נקמה, של ענישה ושל הרתעה, הופשט לכלל צורה של "הרתעה טהורה". המומחיות הערביסטית של הפעלת מודיעים והבנת "המנטליות הערבית" הפכה לבלתי רלוונטית לפעולות התגמול, שמעתה והלאה הונחו על ידי היגיון צבאי טהור של הפתעה טקטית ואפקט הרתעתי ביהביוריסטי. גם שינוי זה התחולל אל מול מחאותיהם המפורשות של הערביסטים (שם, 175, 185, 261–262).

ניתן לומר, אם כן, שהוצאתם ההדרגתית של הערביסטים מתהליך ההערכה המודיעינית לא נבעה מ"צרכים" שנכפו על ידי מציאות אוביקטיבית חדשה, אלא מן הניסיון לעצב מציאות כזו. אותה צורת מפגש בין יהודים לערבים, שסימנה היה קרבה וחיקוי ושבמסגרתה התפתחה המומחיות הערביסטית, לא עברה מן העולם לאחר מלחמת השחרור. היא הוסיפה להתקיים באזורי הספר לאורך קווי שביתת הנשק ובערים המעורבות. ואולם, המומחיות הערביסטית נדחקה מתהליך ההערכה המודיעינית משום שצורת מפגש זו החלה להיתפס כשעוררייה שאותה צריך לבטל, ולא עוד כמציאות שאליה יש להסתגל.

שוליותה ההולכת וגוברת של המומחיות הערביסטית יצרה את האפשרות להכפיף את עובדי השטח למרכז מחקר, שבידיו תרכוז פרשנות המידע שאספו. ואכן, ב-1953, כשאורגן מחדש המודיעין כאגף במטה הכללי (אמ"ן) הוא חולק לשני ענפים נפרדים: האחד הופקד על האיסוף ואילו מעליו, מבחינת זרימת המידע והסמכות לפרשו, הוקם ענף מחקר (גרנות 1981, 30–31). ההפרדה בין מחקר לאיסוף לא נבעה אך ורק מן הצרכים הטכניים של עבודת המודיעין, אלא שיקפה צורה חדשה של מומחיות שנולדה מתוך הפניית ההביטוס הפילולוגי לעבודת המודיעין. זאת אנו למדים מן העובדה שעוד לפני שקיבלה צורה מוסדית, הפרדה זו התקיימה בתור חלוקת עבודה בלתי פורמלית בין ראש מחלקת המודיעין, בנימין גייבלי, יוצא הש"י הערבי וסגנו, יהושפט הרכבי, בוגר המכון ללימודי המזרח באוניברסיטה העברית בירושלים. הרכבי (1994, 50–56) מעיד שלאורך כל תקופת שירותו הופקדו בידיו למעשה "מטה האיסוף והטיפול במחקר", משום שגייבלי העדיף לעסוק במינהלה ובמודיעין מבצעי (גרנות 1981, 29–30). היה זה הרכבי שעיצב את דמות המחקר המודיעיני (שם, 34, 46–47):

התרכזתי במיוחד בעבודת המחקר. באותם ימים טרם נקבע הצביון של מה שצריך המודיעין לחקור. בכך עסקתי. מרכז הכובד היה חיבור, יחד עם ענף המחקר, של כרך גדול, "מקרה הכל", המסכם הערכה כללית על הנתונים של מדינות ערב במלחמה כל-ערבית נגד ישראל. לנתונים הצבאיים נוסף רקע מדיני, שבלעדיו לוקים הנתונים הצבאיים בחסר. דומני שהיו אלה צעדים ראשונים להערכת מודיעין אסטרטגית (הרכבי 1994, 54).

מקור ההבחנה בין איסוף למחקר היה בנטייתו של הרכבי, האינטלקטואל בעל ההכשרה

המזרחנית, להעתיק את אופן הפעולה הפילולוגי אל עבודת המודיעין. כפי שעשה יוסף הורוביץ עם כניסתו לתפקיד מנהל המכון ללימודי המזרח, או כפי ששמעוני ביקש לעשות בש"י הערבי, צעדו הראשון של הרכבי היה להשתית את עבודת המודיעין על היסוד המוצק של קונקורדנציה, "מקרה הכל". מרגע שהעבודה על יצירת הקונקורדנציה החלה, היא נטתה לשחזר ולשעתק את ההיררכיה הפילולוגית של שוליה, מדקדק ופרשן, תוך שהיא מוצאת ביטוי, עוד לפני שאגף המודיעין אורגן מחדש, בהבדל החברתי שבין הרכבי לבין גיבלי: שני הגופים המרכזיים במודיעין, האיסוף והמחקר, שונים באופי כוח האדם שלהם. לאיסוף, להוציא האיסוף הטכני, פונים אנשים מעשיים, חבר'המנים, ביצועיסטים, היודעים להפעיל סוכנים ולהסדיר עניינים. המחקר מרבה להעסיק כוח אדם שנטייתו אקדמית יותר הבדל זה מצא את ביטוי בהבדל בין גיבלי לביני. הוא היה טיפוס של מארגן, נחרץ, חבר'המן; אני, דומני, נטייתי יותר להגות. הדבר יכול היה להתבטא בפופולריות בין אנשי החיל: אנשי המעשה נטו לגיבלי; אנשי המחקר נטו אלי (הרכבי 1994, 53).

גרנות (1981, 33) מציין, ש"רוב החוקרים באו מהעולם האקדמי ובתוך קבוצת החוקרים הראשונה בלט מספרם הגדול יחסית של יוצאי מערב אירופה, בעיקר ייקים". החלוקה הבסיסית של השדה המזרחני בתקופת היישוב, בין אקדמאים ילידי אירופה ל"ערביסטים" ילידי הארץ, הועתקה לתוך מנגנון המודיעין בצורה שטשטשה את ההבדל החברתי והציגה אותו כהבדל בין מחקר לאיסוף. הבחנה זו שיקפה את אופן הפעולה השגור וההיררכיה המובנת מאליה שהאקדמאים רכשו במהלך לימודיהם ותפקדה כצורה של "אלימות סמלית", שהיתה צריכה לרוקן את המומחיות הערביסטית מן התביעה שלה להוות צורה אלטרנטיבית של ידע. ואכן, מרגע זה ואילך קטנה מעורבותם של הערביסטים במודיעין הצבאי (אם כי לא בשב"כ או בממשל הצבאי), ואילו תפקידי האיסוף, שדרשו ידיעת השפה הערבית, הפכו בעיקר לנחלתם של "מזרחים", שהיו לשוליותיהם של החוקרים האשכנזים. במקביל, מחלקת המחקר הפכה אט-אט לאחד מן הגופים היוקרתיים ורבי ההשפעה ביותר בצה"ל. מה היתה הסיבה לכך? יש לבטל מיד את הטענה שמעמד יוקרתי זה נבע מן השיפור שהתחולל בעבודת המודיעין עם הקמתה של המחלקה. ראשית, המודיעין הישראלי ידע כישלונות רבים באותה תקופה ולא מעטים מהם נבעו מטעויותיה של מחלקת המחקר. שנית, ההצלחות הגדולות של המודיעין באותן שנים נבעו בדרך כלל מעילותם של גופי האיסוף השונים, במיוחד האיסוף הטכני, ומן ההצלחות הצבאיות שהעמידו לרשותו אוצר בלום של מסמכי שלל.¹²

על פי השערת, יוקרתה והשפעתה של מחלקת המחקר נבעו לא מן הדיוק של הערכותיה, אלא מן המונופול שרכשה על תהליך ההערכה. ראשית, החלוקה המינהלית

¹² בן-זאב 1987, 18–21; בן-פורת 1991, 45, 172, הערה 1; גרנות 1981, 34, 65–67, 77; Black and ; 230–233, 210–211, 127; Morris 1991, 754; 1989, 103–111; Cohen 1988, 100.

בין איסוף למחקר הציבה את מחלקת המחקר בקודקודה של פירמידת אמ"ן והמידע זרם אליה מכל יחידות האיסוף – האזנה, מודיעין גלוי, הפעלת סוכנים, תצלומי אוויר, נספחים זרים ומודיעין שדה. שנית, קציני הבכירים של מחלקת המחקר, שהגיעו מאגף המבצעים של המטכ"ל ושירתו במודיעין כחלק ממסלול קידום הצבאי, העניקו לה קרבה הדוקה לצמרת המבצעית של צה"ל ולפלג ה"ביטחוניסטי" במפא"י. קרבה זו הבטיחה שקולה של מחלקת המחקר יישמע ושהערכותיה יהיו קרובות ברוחן למחשבה המבצעית והאסטרטגית של צמרת צה"ל ומערכת הביטחון. הקשרים של קצינים בכירים אלה הם שהיו אחראים לכך שמחלקת המחקר הפכה ל"משרד המרכזי" גם ביחס לכל שאר גופי המודיעין המתחרים – המוסד, השב"כ ומחלקת המחקר של משרד החוץ. אלה נדרשו להעביר לה את המידע המצוי בידיהם ואילו אמ"ן עצמו לא היה חייב לשלם במטבע דומה. הדוחות השנתיים של אמ"ן קיבלו את המעמד של "הערכת המצב הלאומית" ואילו מגופי המודיעין האחרים הופקעה בפועל היכולת לפרש את המידע שאספו.¹³

ואולם, אף שהקצינים הבכירים היו אחראים לעלייה ביוקרתה של מחלקת המחקר, הם גם היוו מכשול מתמיד ליצירת הסטטוס של "פרשן". זאת בשל היותם כה מקורבים לקברניטים וכה מעורים בשיקולים מדיניים ומבצעיים, עד שלא ניתן היה להבחין היכן מתחילה הערכת המודיעין והיכן מסתיימת האסטרטגיה של הקברניט (אורון 1987, 304), וכן משום שהיו מעורבים במאבק הפוליטי שהתחולל בצמרת מפא"י באותן שנים וזוהו כמי שמספקים הערכות מצב בשירות מחנה בן-גוריון ומשה דיין (עמית 1999, 98–100; Black and Morris 1991, 200).

לבסוף, יוקרתם של חוקרי אמ"ן נשענה על יכולתם לנכס את הישגי האיסוף ולייחסם לעצמם, כלומר ליצור מרחק בין המידע לבין פרשנותו, כך שהערך המוסף של הפרשנות יהיה גבוה במיוחד. לשם כך נחוץ היה למסד צורה של פרשנות ספקולטיבית, שכפי שראינו ביחס לפילולוגיה, מבקשת לשחזר את הסובייקט שמאחורי המסד האובייקטיבי של קטעי המידע. הרכבי הדגיש, שעל קציני המודיעין "להיות מסוגלים לא רק לספור כמה טנקים יש לאויב... אלא גם להבין את צורת החשיבה שלו, כדי לצפות כהלכה את דרכי פעולתו" (גרנות 1981).

יוקרתה והשפעתה של מחלקת המחקר, אם כן, נבעו גם מן הצורה המיוחדת שהעניקה להערכותיה, דהיינו הפרשנות של "כוונות", שהיא צורת השיח שבה המעריך נוטל על עצמו לייצג מנהיג ערבי זה או אחר בדיוני מטה, לבאר את אופן מחשבתו, השיקולים העומדים בפניו והדרך שבה ייטה לפעול. כפי שהתלונן יואל בן-פורת (1983, 34), צורה זו של פרשנות העניקה לחוקרי אמ"ן את הכוח לנכס את הישגי האיסוף, מפני שהקטגוריה של "כוונות" – "אותה מילה מצחיקה" – אפשרה לחוקרים לפרש מידע לשיטתם:

¹³ בן-פורת 1991, 55, 70, 129–130, 140, 164–165; גרנות 1981, 32–33, 103; עמית 1999, 98–100; Black and Morris 1991, 193, 227; Cohen 1988, 101–102.

המידע, שהוא זכות הקיום של המודיעין, נידון לשבט או לחסד למשוגותיהם, לרצונותיהם, וליצריהם של המעריכים, שהם מוצא פיה של כל המערכת המודיעינית הענפה והמורכבת (בן-פורת 1983, 30).

הפרשנות של "כוונות" לא נבעה סתם מתאוות הכבוד של החוקרים, אלא היתה תוצאה של המפגש בין ההביטוס הפילולוגי לבין המחשבה המבצעית-אסטרטגית של הקצינים הבכירים. החשיבה המבצעית תבעה שתפקיד החוקר יהיה לייצג את מנהיג האויב וכוונותיו ב"תרחיש" ואילו החוקרים בעלי ההכשרה הפילולוגית זיהו בכך את קפיצת המדרגה מן המעמד של "מדקדק" אל המעמד של "פרשן", מהלך שאת התשוקה אליו הפנימו במסגרת לימודיהם. התביעה לפרש את כוונותיו של המנהיג הערבי אוששה על ידי כמה גורמים נוספים. ראשית, חלוקת מחלקת המחקר ל"דסקים", שכל אחד מהם הוקדש לארץ ערבית מסוימת, הפכה את ראש ה"דסק", שאליו זרם כל המידע שנגע למנהיג של אותה ארץ, ליחיד המסוגל לייצג את אותו מנהיג, וגם הטמיעה בקרבה מקצת מן הפרקטיקה הערביסטית של הזדהות וחיבור. לדוגמה, ראש הדסק הירדני, זאב בר-לביא, למד להכיר את המנהיג "שלר" לפני ולפנים, הזדהה עמו, הניף את הדגל הירדני על שולחנו ונהג לחגוג את יום הולדתו של המלך חוסיין. הוא גם נעלב "אישית" כאשר (בניגוד לתחזיותיו) הצטרפה ירדן לנאצר במלחמת ששת הימים (Black and Morris 1991, 536–537).

שנית, מן הרגע שמחלקת המחקר של אמ"ן הופקדה על ניסוח הערכת המצב הלאומית, התביעה לפרש את "כוונות" האויב אוששה על ידי כך שנכללה בדפוס המוסדי שהתגבש לניסוח הערכה זו ולהפצתה. הערכת המצב הלאומית אינה רק חוות דעת של המודיעין על הצפוי להתרחש, אלא גם מעשה פוליטי, מן המרכזיים במערכת הפוליטית הישראלית (Peri 1983, 167). בשל כך, אופן התיקוף שלה אינו השוואה פשוטה ל"מציאות". ראשית, להערכת המצב יש מעמד ציבורי-פומבי ולכן היא נקראת לא רק כהערכה אלא גם כ"שדר" המכוון אל האויב או אל התקשורת. בתור "שדר", הערכת המצב היא חלק ממשחק הלשון הדיפלומטי והיא נבחנת על פי כלליו. שנית, בשל "מצב השוק" שלה כלומר, המונופול היחסי שיש לאמ"ן על הספקת הערכות, הרי אפילו כשקובעי המדיניות מעוניינים באספקה של המלצות מסוימות, הם נאלצים להקפיד יותר מכל על העדר סתירה בין הקו המדיני שלהם לבין הערכת המודיעין, כלומר על מצב של התאמה בין ביקוש להיצע. התוצאה היא תהליך של משא ומתן, שבו ההערכה והקו המדיני מותאמים אט-אט זו לזה, לא מעט בזכות אותה קרבה חברתית שצינתי קודם לכן. ההתאמה המושגת בין ההערכה לבין הקו המדיני משמעה שכמעט אי-אפשר להפריך את ההערכה. זאת, משום שהיא בבת-אחת המשקפת שדרכה מתפרשות פעולות האויב כמעידות על כוונות מסוימות והקו המדריך את פעולות כוחותינו בתגובה אליהן.

ריימונד כהן (Cohen 1989, 741–749) מדגים נקודה זו ביחס למתיחות בין ישראל לסוריה ב-1986: הערכת אמ"ן, שלפיה התמרונים הסוריים מצביעים על כוונות תוקפניות,

הודלפה לעיתונות כדי להרתיע את הסורים. היא הובנה בבירה הסורית כאיום שמאחוריו עשויה להסתתר כוונה ישראלית לתקוף, ולכן העמידו הסורים כוחות בכוננות. צה"ל הגיב באותו מטבע. כך נוצרה דינמיקה של הסלמה שסופה היה לאשש את ההערכה המקורית ועזמה את יוקרתם של המעריכים.

ואולם, מתוך האמור לעיל נובע, שבדיוק תכונות אלה, שהבטיחו את יוקרתה והשפעתה של מחלקת המחקר של אמ"ן, מנעו את השגת הסטטוס של "פרשן". ההתאמה ההכרחית בין הערכה לבין קו מדיני, הקרבה החברתית בין קציני מחלקת המחקר לבין צמרת הממסד הביטחוני, משמעם היה שעיקר כוחה של הפרשנות האמ"נית היה ב"נדיבות" שלה, ביכולתה לחדור אל שיקול הדעת של הקברניט כמעט בלי שתורגש ובלי שחוקר המודיעין יוכל לנכס את פירותיה ולייחסם לעצמו:

אם צדקת בהערכתך ולקוחך אימצה — יש שיהפכה לקניינו שלו כאילו פרי הגיונו שלו היא, וחלקך אפשר שיישכח, ודווקא בזה אתה צריך לראות הישג אידיאלי (אורון 1987, 304).

המרחב המוגן של מכון שילוח

סיפוחו של מכון שילוח לאוניברסיטת תל-אביב, במחצית שנות השישים, השלים את התהליך שהחל עם הקמת מחלקת המחקר של אמ"ן. תרומתו העיקרית היתה בכך שאפשר להתגבר על הבעיה של ניכוס המבעים הפרשניים, משום שכעת נמנעו המזרחנים מלחצות את הקווים אל העולם הרשמי, עולמם של המדינאים ואנשי הצבא, ובמקום זאת כוננו "מרחב מוגן", לימינאלי, בין האקדמיה לעולם הרשמי, שאליו הזמינו את המדינאים ואת אנשי הצבא.¹⁴ מכון שילוח נוסד ב-1959 כיוזמה משותפת של צה"ל, משרדי החוץ והביטחון, האוניברסיטה העברית בירושלים והחברה המזרחית הישראלית. הוא אמור היה לשמש גוף מחקר "בלתי תלוי", העונה על סטנדרטים מדעיים, אך בעצם משרת את מוסדות המדינה ואת צורכי המודיעין (אשד 1985, 21; מלמן 1989). היוזמה לקליטתו באוניברסיטת תל-אביב היתה של שמעון שמיר, שהיה באותה עת מרצה זוטרי באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא ניסה לעניין את החוג בירושלים בנושא, אך פניו הושבו ריקם, ולכן הגיש תזכיר לראשי אוניברסיטת תל-אביב ובו המליץ על קליטת מכון שילוח, משום שלזה "יש שם מוכר בקרב חוגי המקצוע בעולם ולרשותו רכוש ארכיוני... ומובטחים [לו] שיתוף הפעולה והתמיכה של המערכת הממלכתית הן בתחום המקצועי, הן במימון והן באיסוף החומר לעבודת המחקר השוטפת" (שמיר, 2.12.1965, אצל אשל 1974–1975, 14). יוזמתו התקבלה בברכה על ידי ראשי אוניברסיטת תל-אביב, שמינו אותו לראש החוג ולראש המכון החדש. משרד החוץ מצדו הוסיף להקציב כל שנה סכומים למימון פעילות המכון (Tel-Aviv University 1970).

¹⁴ חלק זה של המאמר עוסק במכון שילוח בבחינת מקרה בוחן המאיר תופעה רחבה יותר. מכון שילוח היה הראשון שעוצב כמרחב מוגן לימינאלי וחוקריו זכו לפרסום יותר מאחרים, אבל הדפוסים שמוסדו במסגרתו הפכו נחלתם של מרבית המזרחנים הישראלים.

מראשית דרכו, עוצב מכון שילוח כמרחב לימינאלי שבין האקדמיה לבין גופי הממשל, באמצעות ארבע צורות של התחברות אינטלקטואלית:

1. צוותי מחקר: קציני אמ"ן, פקידי משרד החוץ ומדינאים הוזמנו להשתתף בעבודת המכון כחוקרים אורחים. הם שקדו על מחקר עצמאי, שמכון שילוח פרסם בסדרת המונוגרפיות שלו, והשתתפו בפרסומים הקבועים ובעבודת הצוות של המכון. לדוגמה, מיד עם סיפוחו של המכון הוזמנו אליו חברי-הכנסת אליעזר בארי, זאב בר-לביא (קצין אמ"ן), דוד קמחי, אריה יודפת, נעים סופר וניסים רג'ואן (עובדי משרד החוץ והמוסד) ואהרון ליש (פקיד משרד היועץ לענייני ערבים).
 2. ועדות: בוועדת המחקר של המכון השתתפו באופן קבוע קציני מודיעין, עובדי משרד החוץ ומדינאים. ועדת המחקר הראשונה כללה את סא"ל יצחק אורון – איש אמ"ן והמוסד ומי שהיה מנהלו של מכון שילוח לפני סיפוחו לאוניברסיטת תל-אביב, אלוף יהושפט הרכבי, פקידי משרד החוץ – מרדכי גזית ואשר גורן וחברי-הכנסת גבריאל כהן.
 3. כנסים: מכון שילוח, ואחריו מרכז דיין, ארגנו כנסים ודיונים בנושאים אקטואליים, שאליהם הוזמנו "באישור מיוחד" מדינאים, אנשי צבא ועובדי משרד החוץ. כך, לדוגמה, בכנס על "המהפכה האיראנית והעולם המוסלמי" (ינואר 1986) השתתפו יצחק רבין ואורי לובראני ובדיון על האינתיפאדה (דצמבר 1987) השתתפו שלמה גזית ועמוס גלבוע, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים.
 4. קבצים: המזרחנים התחברו למדינאים ולאנשי הצבא גם באמצעות ספרים, כדוגמת האוסף על "ירידת הנאציזם", שנערך בידי שמעון שמיר (1978א) והוקדש לזכרו של סא"ל דוד כרמון, לשעבר מפקד יחידת המחקר של אמ"ן. ההקדמה לספר נכתבה בידי אהרון יריב. באוסף נכללו שנים-עשר מאמרים של אנשי אקדמיה, עשרה "חוקרים במוסדות ממלכתיים וציבוריים", שלושה עיתונאים ושני חברי-כנסת ערביסטים מתנועת העבודה.
- בין צורות התחברות אלה לבין האסטרטגיה של הדוקטורנטים במכון ללימודי המזרח היה הבדל מובהק: מכון שילוח העניק למזרחנים מרחב מוגן, שבמסגרתו אפשר היה להגביל את ההקשר של השיח הפרשני ולזהותו עם קבוצת דוברים ספציפית. עם זאת, הוא הניח להם לחלוק "קהילת שיח" עם אנשי הכוח. במסגרת המרחב המוגן הזה, שחזרו המזרחנים את אופן ייצור הידע, כפי שעוצב באמ"ן:
1. חלוקה ל"דסקים" ועבודת צוות: מכון שילוח חולק למדורים שתאמו את שיטת הכיסוי באמ"ן: מדורי מדינות, מדור מעצמות במזרח התיכון, מדור יחסים בין-ערביים ומדור יחסי ישראל-ערב (אוניברסיטת תל-אביב 1972, 3). חלוקה זו חוזרת בשנתון של המכון, שחציו מוקדש לסקירות מפורטות על פי מדינות ואילו החלקים האחרים הם סינתזות רחבות יותר של "יחסים בין מדינות המזרח התיכון", "המזרח התיכון בהקשר בינלאומי" ו"הסכסוך הישראלי-ערבי". כך נוצר במכון שילוח מצב דומה לזה שבענף

המחקר של אמ"ן, כשראשי המדורים נתפסים כמי שתפקידם לייצג בעבודת הצוות של המכון את הפרספקטיבה של ראשי המשטר במדינות שבהן התמחו.

2. חלוקת עבודה היררכית בין מחקר לאיסוף: עם הקמת מכון שילוח, נוצר בו "מרכז למידע" שתפקידו לאסוף ידיעות ולהעמידן לרשות החוקרים. לא היה זה רק "ארכיון" שכמוהו מצויים רבים באקדמיה, אלא גם "מרכז הפצה" נוסח אמ"ן. שכן, "הוא מפיץ רשימות של פריטי המידע הנכנסים, על מנת לאפשר את ניצולם לאנשים המעוניינים בחומר" (איתמר רבינוביץ, מצוטט באוניברסיטת תל-אביב 1972, 3). החלוקה ההיררכית בין איסוף למחקר מתבטאת גם בדפוסי ההעסקה והקריירה במכון. בעוד שהחוג למזרח התיכון החזיק מספר מצומצם יחסית של אנשי סגל זוטרי (כך ב-1971–1972 הועסקו 13 מדריכים, אסיסטנטים, מורים מן החוץ, מורי שפות וכו'), מכון שילוח החזיק מספר כפול של עוזרי מחקר שהועסקו במרכז המידע (ב-1971 כ-25; אוניברסיטת תל-אביב, ידיעון הפקולטה למדעי הרוח 1971, 40–56). חלק מעוזרי מחקר אלה היו סטודנטים, שלצד עבודתם גם שקדו על לימודיהם ואף נעזרו לשם כך בניסיון ובמידע שצברו. אבל לפחות מחצית מעוזרי המחקר לא קודמו כלל במסגרת המסלול האקדמי אלא, במקרה הטוב, בתוך המכון עצמו, מעוזר מחקר ל"חוקר" (אוניברסיטת תל-אביב 1972, 3). בעיקר נכון הדבר לגבי הנשים עוזרות המחקר, שסיכוייהן לסיים דוקטורט ולקבל משרה אקדמית היו נמוכים בהרבה מאלה של עמיתיהן הגברים. מתוך שמונה-עשר עוזרי מחקר בין 1967 ל-1989 שלגביהם נמצאים בידי נתונים, תשעה מעולם לא קיבלו דוקטורט, שבע מתוכם היו נשים. מבין התשעה שכן קיבלו תואר דוקטורט (בזמן ממוצע של 11.5 שנים מתחילת ההעסקה כעוזרי מחקר) רק שלוש היו נשים.¹⁵ יתר על כן, ניתן לשער שלא מעט מאותן עוזרות מחקר שלא השלימו את לימודיהן היו ממוצא מזרחי, ובכך המשיכו מסלול שהחל בכך שידעו ערבית מהבית, אולי אף למדו ערבית ומזרחנות בבית הספר התיכון ובשנת י"ג אחריו, שירתו בחיל המודיעין כמאזינות, ומשם המשיכו, כמעט באותו תפקיד, אל מכון שילוח. החוקרים, לעומת זאת, הן באמ"ן והן במרכז דיין, כמעט תמיד היו ממוצא אשכנזי. המעמד של שוליה, העליונות האפיסטמולוגית של ריחוק על פני קרבה — אותה מלכדות שאליה סירבו הערכיסטים להיכנס — הפכו לחלק מן ההגדרה החברתית של "מזרחיות" בחברה הישראלית.

מה היו התוצאות של עיצוב מכון שילוח כמרחב לימינאלי בין האקדמיה לבין הממשל? ראשית, בשל אופיו כמובלעת רשמית בתוך העולם האקדמי, וכפי ששמיר הבטיח בתזכיר שלו, מכון שילוח נהנה ישירות ממידע שנאסף באמ"ן ובגופי מודיעין אחרים: המרכז למידע של מכון שילוח הכיל "אוסף עשיר של עיתונות מזרח תיכונית וחומר ארכיוני מגוון מגנזיהם של מוסדות שונים בארץ ומחוצה לה" (אוניברסיטת תל-אביב, ידיעון הפקולטה

¹⁵ ניתן לקבל את הנתונים מן המחבר.

למדעי הרוח, 1969, 146); ארכיון מכון שילוח הכיל גם מסמכי שלל שנתפסו על ידי צה"ל (מלמן 1989). מחקריהם של אליעזר בארי (1978, 7), אשר ססר (1983, 216) אמנון כהן (1980, 2–3) ואוריאל דן (Dan 1968, 381) ועבודות הדוקטורט של איתמר רבינוביץ (Rabinovich 1972, ix–xiii) ויהושפט הרכבי (1968, 9, 491–495), נעזרו במסמכי שלל מצריים, סוריים, ירדניים ועיראקיים; צורות ההתחברות שנוצרו במכון מאפשרות לחוקריו לשאוב מידע מאנשי המודיעין באופן בלתי אמצעי, בין אם בהרצאות המבוססות על "ידע אישי שצברתי במשך יותר מ-20 שנה" (בר-לביא 1981) ובין אם בראיונות עם אנשי מוסד, "אשר ביקשו לשמור על עילום שמם" (בנג'ו 1990, 12, 224–225); רבים מחוקרי המכון משרתים במילואים באמ"ן ומשתמשים במידע המגיע לידיהם גם בעבודתם האקדמית. לדוגמה, דן שיפטן (1984, 35–36) הסתמך על "חצבים" של אמ"ן, שהם סיכומי ידיעות מן העיתונות הערבית שמופקים באמ"מ, ואיל מנחם מילסון (1984, 47–48, 58–59) ציטט מסמכים שהגיעו לידי "בתוקף תפקידו". למותר לציין, כי בשל כך מרכז דיין מתפקד כמין "מוסד ביטחוני סגור", שאין לערבים ישראלים דריסת רגל בו (לוי-ברזילי 2001).

שנית, המרחב המוגן של מכון שילוח הרשה למזרחנים להתקרב אל המדינאים ואנשי הצבא וללמוד את משחק הלשון הדיפלומטי, שפת ההערכות והפרשנות של כוונות. אם נכונה טענתו של לודוויג ויטגנשטיין (Wittgenstein 1958) שכדי לשלוט בכלליו של משחק לשון מסוים חייב הדובר להתערוך בצורת החיים המעניקה לו משמעות, הרי נובע מכך שכדי לשלוט בפרשנות של "כוונות" חייב חוקר המודיעין או המזרחן ללמוד את הטקסים והמוסכמות של צורת החיים הרשמית (אורון 1987, 294). רק באמצעות ההסכמות שבשתיקה, המועברות בטקסים אלה, ניתן לרכוש את משמעותם של נוסחי דיבור רשמיים. המרחב המוגן של מכון שילוח אפשר למזרחנים ללמוד מקרוב כיצד מתנהגים המדינאים והקצינים, לתרגל ולחקות את הטקסים המקובלים של צורת החיים הרשמית ולהפוך לוורטואוזים השולטים בכל דקויותיה.

ואולם, בד בבד עם ההתחברות לאנשי הכוח ולשפתם, אפשר המרחב המוגן של מכון שילוח למזרחנים לשמור על עצמאותם. מעמדו כמובלעת אקדמית בתוך העולם הרשמי הבטיח כי למבעים הפרשניים המיוצרים במסגרתו יש מעמד מיוחד: מחד גיסא, הם זוכים ליתר תוקף בשל ההסתמכות על מקורות חסויים והשליטה בכללי משחק הלשון הרשמי; מאידך גיסא, ניתן להגן עליהם מפני ניכוס ולצבור אותם כרכושו הפרטי של הדובר. עם זאת, יכולתו של מכון שילוח לתפקד כמרחב מוגן היתה תלויה, בראשית דרכו, במאבק שניהלו ראשיו מחוצה לו, בזירה הציבורית. דוגמה לכך הוא "ויכוח המזרחנים" שפרץ בעקבות פרסום מסקנות ועדת אגרנט ולאחר שיהושפט הרכבי (1974א) האשים את חוקרי מכון שילוח מעל דפי העיתונות באחריות עקיפה לכישלון המודיעיני. האשמותיו של הרכבי לא רק שלא נעמו לחוקרי מכון שילוח, משום שהציגו אותם כטועים ומטעים, אלא גם איימו לערער את אושיות הסטטוס שטרחו ליצור לעצמם בעמל רב, משום שכללו את הטענה שמן הצדק יהיה להחיל עליהם את אותו הדין שחל על חוקרי אמ"ן (אייל 1974, 12). לא הסכנה

הדמיונית של עמידה בפני ועדת חקירה ממלכתית היא שהחרידה אותם מרבעם וגרמה להם להתראיין במעריב, אלא התעלמותו הבוטה של הרכבי מכל מה שביקשו ליצור במכון שילוח. דהיינו, מן הניסיון ליצור הקשר שבו יוכלו המבעים הפרשניים לחדור אל השיח הרשמי ועם זאת ייצברו כרכושו הפרטי של הפרשן, מבלי שיוכתמו על ידי ההתחכנות עם אנשי הכוח. משום כך, עיקר תגובתם של שמיר ורבינוביץ, מחוקרי המכון, נסובה סביב הניסיון לקבוע את כללי השימוש הנאותים במבעים פרשניים: מה מותר ומה אסור לעשות בהם? כיצד, למי ובאיזה הקשר ניתן לחזור עליהם ולשחזרם?

תפקידנו האקדמי הוא לנתח תהליכים ולתת תמונה מלאה ככל האפשר. אחר כך אפשר לעשות בדברים ניצול לטובה או לרעה – הכל ככוונת המשתמש. הדבר הקל ביותר, ואולי המרושע ביותר, זה לקחת דברים שנאמרו עוד לפני המלחמה ולומר אחרי המלחמה שזה גרם למחדל... צורת ביקורת זו היא חרב דמוקלס על פעילות אקדמית רצינית בתחום זה. אם לא נוכל לנתח דברים כמות שהם ונחשוש פן אנשים יעשו בהם שימוש לפי רצונם – זו התחלת התנוונות המקצוע (שמיר, אצל אייל 1974, 13).

היתה זו עבודת תיחום בין "התפקיד האקדמי" של הפרשנים לבין שימושים "פוליטיים" בפרשנותם. היה זה גם מסר ברור להרכבי, כעמית לקהילת הפרשנים החדשה, שהוא כורת את הענף שעליו הם וגם הוא יושבים. הרכבי היטיב להבין את המסר. במאמרו הבא עשה "חשבון נפש אישי" והיכה על חטאיו שלו, אבל גם הדגיש שהגזים בביקורתו, משום ש"שיקול מאוזן יראה שהשפעתם הישירה של אלו הקרויים מזרחנים בארץ על עיצוב ההחלטות המדיניות היתה קטנה. הדברים אמורים בבעלי הפלוגתא שלי ובי כאחד" (הרכבי 1974ב). מכאן נבעה מסקנה מובלעת ואות להסכמה שאותה חלקו הנצים – ראוי שהשפעתם תהיה גדולה יותר. המזרחנים של מכון שילוח יצאו מן הוויכוח מחוזקים. בספטמבר 1976 פנה אליהם ראש אמ"ן, שלמה גזית, וביקש כי ינסחו "מדדים" שיאפשרו לקבוע אם פני הערבים לשלום. הם ניסחו שתי שאלות כלליות: "האם יש שינוי בהצהרות הערביות הפומביות ביחס לישראל? האם יש שינוי נורמטיבי בעמדה הערבית ביחס לשלום עם ישראל?" מחלקת המחקר של אמ"ן עבדה על מדדים אלה ובאוקטובר 1977 הגיעה להערכה שלא חל שינוי מהותי בעמדה הערבית. כידוע, שישה שבועות לאחר מכן הגיע אנואר סאדאת לירושלים. גזית עוד הספיק להזהיר את הרמטכ"ל שמדובר במלכודת (Black and Morris 1991, 323–326).

חזרתי על סיפור זה לא כדי לגחך על עיוורונם של הפרשנים. חשיבותו נעוצה בכך שהוא מדגים, ראשית, שתהליך עיצוב הסטטוס הסתיים ושחוקרי מכון שילוח רכשו לעצמם מעמד של פרשנים, ושנית, שמעמד זה, כמו באמ"ן, עוצב בהתאם לנטיות המופנמות של ההביטוס הפילולוגי. המדדים שפיתחו חוקרי מכון שילוח הורכבו משני שלבים – מדקדק ופרשן, ההצהרות הגלויות והסובייקט שמאחוריהן. עוד בעת "ויכוח המזרחנים" היה מי שהתבונן במודוס אופרנדי זה מן הצד וחשף את שרירותיות התביעה לשחזר את הסובייקט מתוך קטעי המידע של הטקסט המודיעיני:

הרכבי מנתח את הנתונים העומדים לרשותו בצורת עיתונות ערבית, ספרות, דוחות שונים, הצהרות מדיניות, החלטות של ועידות שונות וכו'. הנחתו היא שיש לקבל את הדברים הנאמרים ככוונות קונקרטיות ולא לחיות באשליות, המתבססות על פער בין דברים לכוונות. שמיר לעומתו מניח קיומו של פער בין שתי רמות: הרמה האידיאולוגית-דקלרטיבית והרמה הקונקרטית-אופרטיבית... הבעיה היא שאין אמות מידה למדידת פערים בין דברים לכוונות ולמעשים. אך אסור שהעדרן של אמות מידה יביא אותנו להתעלמות מקיום הפערים... אולי צריכים האינטואיציה והניסיון המעשי למלא את החסר. אך כדי להשיג את אלה לא די במחקר עיוני. צריך אולי שהמזרחנים העוסקים בנושא ירדו קצת אל תוך האוכלוסייה הערבית ובמגע בלתי אמצעי עם בני החברה הזו ירכשו ניסיון ויחדדו את האינטואיציה (אל-פלג 1974, 11).

הקורא לא יופתע לגלות שצבי אל-פלג היה ערביסט. בדיוק משום שהתביעה הפרשנית נשענה, כפי שראינו, על הוצאת המומחיות הערביסטית והכפפתה לעיקרון של ריחוק, יכול היה אל-פלג לזהות את המשותף לפרשנים הנצים ולהצביע על השרירותיות הטמונה בתביעתם. מכאן נבעה גם המלצתו האירונית שירדו אל העם ויפתחו שם את חושיהם. ואולם, לא זו היתה עתידה להיות דרכם של חוקרי מכון שילוח. לאחר שהדפו את התקפתו של הרכבי וביצרו את המרחב המוגן של מכון שילוח, התחוללה במסגרתו האלכימיה שחמקה מהישג ידם של קודמיהם. ההתחברות עם אנשי הכוח אפשרה למזרחנים לצבור הון של קשרים חברתיים, כמו גם הון סמלי הנובע מן המעמד של "יודעי סוד" והון כלכלי של קרנות ומלגות. המרחב המוגן אפשר להם לצבור בין כתליו משאבים נדירים, כמו מסמכים מסווגים, ולנכס את עבודת האיסוף של עוזרי המחקר.

בקצרה, קשריהם של המזרחנים עם הממשל שימשו כהון חברתי וסמלי שאותו המירו להון של יוקרה מדעית וכוח אקדמי. מכון שילוח הצנוע הפך ברבות הימים ל"מרכז דיין" עתיר המשאבים. איש בתורו, שמעון שמיר, איתמר רבינוביץ, חיים שקד וגבריאל בן-דור, התמנו לדיקנים ולרקטורים. בבוא העת, עתידים היו להמיר הון זה שוב ו"לחצות" את הקווים, אבל הפעם מעמדה של כוח, על סמך מעמד מוכר כפרשנים מזהירים ואנשי ממסד מהימנים: הם לא היו צריכים עוד לטפס בסולמות הקידום הארוכים של משרד החוץ; משרות השגריר המיוחלות נפלו לחיקם כפרי בשל (Rabinovich 1998, 54).

השיח הפרשני

עד עתה עסקתי בהיסטוריה של היחסים בין המזרחנות למודיעין, כדי להראות שאין מדובר בהתפתחות של שתי ישויות שונות, אלא בתהליך הכינון של צורת מומחיות אחת – פרשנות של אירועים עכשוויים במזרח התיכון. כעת נותר לתאר את תכונות השיח של מומחים אלו. המושא של הפרשנות המזרחנית הוא המשטר או המנהיגים הערבים והמטרה היא לספק הסבר פנימי להתנהגותם, כנובעת מן הכוונות והאידיאולוגיה שלהם. זהו בפשטות "מודיעין

גלוי", ניסיון להסביר ולצפות פעולה מדינית או צבאית על סמך התבטאויות של ראשי המשטר. מטרה זו מחייבת להציג את אלה כ"חידה", כדבר מה זר ומרוחק שאין עמו שיג ושיח:

צדאם חוסיין... ומשטר נותרו עדיין בבחינת חידה. ספר זה מבקש לפענח את החידה הזו, לא באמצעות מסמכים סודיים או חומר מודיעיני חסוי, כי אם באמצעות החומר הגלוי אך העשיר ביותר: השיח הפוליטי, כפי שבא לידי ביטוי בנאומו חוסיין, בהצהרות ובמסמכים רשמיים, במאמרים עיתונאיים ובספרים. שיטה [זו]... מספקת מודיעין גלוי על כוונותיו, תוכניותיו ומעשיו של המשטר הזה. מעיון בשיח של צדאם חוסיין עולה כי הוא היה המדליף הראשי של סודות המשטר: הוא חשף תוכניותיו ביחס לאיראן, כוויית, ישראל והמערב זמן רב לפני שהוציאן לפועל. דיבורים שנשמעו לאוזן הבלתי מאומנת כהתרברבות גרידא, קרמו עור וגידים כעבור זמן. צדאם חוסיין הוכיח כי מילתו היא מילה (בנג'ו 1996, 9).

כדי לעשות כן, הפרשנים נזקקים למתודה הפילולוגית הוותיקה של השוואה בין טקסטים.¹⁶ המטרה היא לא רק לייחס את הטקסט למנהיג מסוים, אלא לכוננו כטקסט "מקורי", שבו ניתן ללמוד ישירות על הכוונה הבסיסית של המשטר, בין אם זו נועדה להיות חסויה (בנג'ו 1996, 160) ובין אם היא מצע רשמי וגלוי:

מסמך אוקטובר... משקף את דמות עולמו, רעיונותיו, מדיניותו ושאיפותיו של הנשיא [סאדאת]. המסמך הוצג בפני העם בדרך של נאום פומבי. לאחר הצגתו החגיגית בפני הציבור הופעלו הליכים לאישור... לאחר הלגיטימציה של המסמך בדרך זו הוא הפך למצע בסיסי ועל האינטלקטואלים ומערכת התקשורת הוטל לפרשו ולהפיצו בציבור (שמיר 1978 ב).

הענקת מעמד "מקורי" לטקסט מסוים מאפשרת לפרש את כל הטקסטים האחרים על פי היחס שלהם אל הטקסט ה"מקורי", כלומר על פי "סימנים מעידים": ביטויים שאותם ניתן למצוא בטקסט המקורי ועל כן עשויים לרמוז על האופן שבו הנאמר מתייחס אל הכוונה המקורית (בנג'ו 1996, 160). אין פירוש הדבר שהשיח הפרשני מצטמצם להוכחה ש"אין חדש תחת השמש". להפך, אם הפרשנים מתעקשים לטעון ביחס לכל התבטאות עכשווית שהיא אינה אלא חזרה על הכוונה המקורית, הרי השיח שלהם מתחיל לאבד מערכו כ"פרשנות של אירועים עכשוויים" ומתחיל להידמות למה שביקשו להבחין עצמם ממנו — האוריינטליזם הקלאסי. לכן הם מדגישים ש"העולם הערבי אינו מונוליתי ואינו סטטי וכל הכללה על דרכיו ומטרותיו עלולה לשבש את התמונה יותר מאשר לסייע להבנתה" (שמיר 1978 ב, 12). וטעמם עמם: ללא היכולת לנתח את משמעותן של "סטיות" מן הטקסט המקורי, ללא היכולת להצביע על שינויים, אין זכות קיום לפרשנות של אירועים עכשוויים. מכאן נובע המעמד המיוחד שיש למושג "פרגמטיזם" בשיח הפרשני: אין לו משמעות אלא

¹⁶ שמיר 1978 ב, 119–126; בנג'ו 1996, 93; 15, 82 n, 1972. Rabinovich.

תוך הנגדה לטקסט המקורי ולאופן שבו הכוונה המצויה בו אמורה לשלוט גם בהתבטאויות העכשוויות. ה"פרגמטיזם" היא תבנית פרשנית ריקה, שכל ערכה נקבע על ידי הפונקציה שלה, דהיינו הכלה והנהרה של ה"סטיות". היא אינה מערערת את מעמדו של הטקסט המקורי, שכן זה מוסיף להיות קנה המידה שנגדו נמדדות התבטאויות עכשוויות.¹⁷ ניתן להדגים זאת באמצעות הוויכוח על האמנה הפלסטינית. בסדרה של חיבורים, העניק הרכבי (1969א, 12; 1969ב; 1971) לאמנה מעמד של טקסט מקורי, "מסמך תורתי מגובש ומהוקצע" וקבע את הדרך שבה ראוי לקרוא אותה, כניסוח ב"לשון אלגבראית" של "תורת השלבים" לחיסול ישראל (שם, 14). קריאה זו של האמנה הפכה לקו פרשני ששלט באופן שבו נקראו טקסטים ערביים אחרים ושפּאָפּשר לאתר בהם "סימנים מעידים" של הכוונה המסתתרת מאחוריהם. בדרך זו או אחרת, הוויכוח על "הבעיה הפלסטינית", מאז ראשית שנות השבעים ועד היום, נאלץ כמעט כולו לעבור דרך המחלוקת הפרשנית בדבר היחס שבין האמנה לבין התבטאויות עכשוויות: בעוד שמחנה השמאל נזקק לפרשנים המצביעים על סטיות מן האמנה בהתבטאויות הפלסטיניות ומקשים מכך על "פרגמטיזם" (שטיינברג 1992), הרי מנגד, מחנה הימין נסמך על פרשנים הנאמנים לאופן הקריאה שאותו קבע הרכבי ומשתמשים בו כדי להראות שהכוונה המקורית מוסיפה לשלוט בהתבטאויות העכשוויות:

מחד גיסא, אפשר לגרוס כי יש כאן ויתור על התפיסה השלבית תוך הכפפתה להסדר מדיני שיושגת על גבולות 1967. מאידך גיסא אפשר לטעון את ההפך, דהיינו: ההסדר על פי גבולות 1967 כפוף לתפיסה השלבית ומהווה חלק ממנה. מחלקים אחרים של ההודעה המדינית והכרזות העצמאות עולה, כי דווקא הפרשנות השנייה היא הסבירה יותר... התיבה, "הסדר צודק ובר-קיימא" שהפכה לחלק בלתי נפרד מן הלשון הדיפלומטית השגורה בכל הנוגע לסכסוך באזורנו... חסרה בהודעה המדינית. אין לשער כי זו השמטה מקרית... לצד ההכרה המשתמעת בישראל... כוללת ההודעה המדינית גם כפירה בזכות קיומה (סדר 1992, 208–209).

הוויכוח על האמנה הפלסטינית מצוי, כמובן, בלב השסע הפוליטי בין ימין לשמאל בישראל. אין ברצוני לטעון שהשיח הפרשני הוא שאחראי לוויכוח זה, אלא רק כי הוא העניק למחלוקת הפוליטית תבנית מוכנה מראש, שממנה עדיין לא השכלנו להיחלץ, וכי תבנית זו כופה עצמה על המשתתפים בוויכוח הפוליטי ומחייבת אותם להזדקק לפרשנים. הזדקקות זו משמעה שגם כשהישראלים באים ליישב את הסכסוך שלהם עם הפלסטינים, הם עושים זאת במסגרת תבנית המפגש המודיעיני, תבנית של מרחק וזרות. במסגרת מפגש זה, תפקידו העיקרי של הפרשן הוא לייצג את אופן מחשבתו ושיקוליו של המנהיג הערבי, באופן שמתגבר על המתח שבין הטקסט המקורי לסטיות ממנו, בין אידיאולוגיה לפרגמטיזם.

¹⁷ חגי רם, שיחה פרטית, 28.3.2000.

בהתאם לכך, לימדו אותנו הפרשנים להכיר את המנהיג הערבי כמי שבראש מעייניו הצורך להגן על הנחלה שלו, כמי שפרגמטיזם צרוף מדריך את מעשיו – ולשם כך כל שקר והתחזות יועילו לו. אבל באותה נשימה דאגו לסייג תמונה זו ולהוסיף לקווי אישיותו של המנהיג את התכונות שיבטיחו את חיוניותו של הניתוח הטקסטואלי. כך לימדו אותנו להכיר את דמותו של נאצר כתכנן המכלכל את מעשיו בהתאם לחשבון של אינטרסים ועם זאת, כמי שנסחף בשיכרון אחר הרטוריקה שלו עצמו והמילים אצלו רוכשות כוח עצמאי וכופות עליו את הכוונה הכלולה בהן. בדיוק אותו דימוי משמש גם את בנג'ו (1996, 9, 68–70, 247–248) ביחס לסדאם חוסיין, שאותו היא מציגה כ"מהנדס של המילים" שמולכד על ידי "חרב הפיפיות של הלשון".

דימויים אלה, המייצגים את המנהיג הערבי בציבור הישראלי, מצויים בבסיס יחסי החליפין בין הפרשנים לבין אנשי הכוח. משחק הלשון הרשמי מעניק לפרשנים את הסגולה הידעונית של פירוש כוונות, מפני שבמסגרתו "כוונה" אינה סוד ערטילאי וסובייקטיבי, אלא קריטריון פרגמטי לניהול דיאלוג, לשידור מסרים ולפענוחם (Rabinovich 1998, 63). בתמורה, מאצילים הפרשנים למשחק הלשון הרשמי מראית עין של אובייקטיביות ולגיטימיות – מפני שהם מתרכזים בכוונה של הצד שמנגד וכך מציגים אותה כשיקול המכריע בעיצוב המדיניות הישראלית. שיתוף הפעולה ביניהם מאפשר להם ליצור יחדיו את "הגדרת המציאות" הדומיננטית שבאמצעותה תופסים הישראלים את העולם סביבם.

כל התכונות של השיח הפרשני – ההתמקדות במנהיג הערבי; החיפוש אחר טקסט מקורי שבו מצויה הכוונה הבסיסית שלו; המתח שבין הטקסט המקורי לבין הסטיות ממנו; ייצוג אישיותו של המנהיג הערבי בדרך המתגברת על מתח זה – כל אלה לבשו ממדים טרגיים היום ביחס לאינתיפאדת אל-אקצה. מדיניות ישראל הרשמית מודרכת ומתוקפת על ידי הערכת מצב, שאותה חולקים מחלקת המחקר של אמ"ן, הצמרת המבצעית של צה"ל ומזרחני מרכז דו"ן. לפי הערכה זו, הכל תלוי בערפאת, שיש לו "גישה ואסטרטגיה... להקים את המדינה הפלסטינית במאבק הירואי" (סר, אצל דר-ליבוביץ 2000), אלא שהוא "מסתיר את כוונותיו האמיתיות" (שיף 2001). הפרשנים מהססים בנוגע ליחס שבין אסטרטגיה זו לבין הטקסט המקורי, דהיינו האמנה הפלסטינית, אבל רומזים שהמשמעות של "זכות השיבה" היא בדיוק זו שהעניק לה הרכבי בזמנו. את הפער שבין המילים לכוונות ממלא מי שמתמחה בייצוג של ערפאת בציבור הישראלי – אהוד יערי:¹⁸ לטעמו, ערפאת הוא אסטרטג שמתקיים על ידי יצירת מצבים של לחץ ואי-ודאות, שבהם הוא האחרון שמצליח לשרוד. מכאן מובן שהטענה המנוגדת, הנשמעת מפי אנשי השב"כ, שלפיה ערפאת אינו שולט

¹⁸ אבל אין מדובר כאן באהוד יערי כיחיד, אלא בעמדת שיח, עמדת הפרשן. בניגוד לאופן שבו הוצג בכתבתה של שרה דר-ליבוביץ, אינני סבור שיש איזושהי "שעוריייה" בפרשנותו של יערי, איזושהו חשבון אישי ארוך ימים נגד ערפאת. והראייה לכך היא שעודד גרנות כלל לא התקשה להיכנס לנעליו של יערי בערוץ הראשון ולספר לנו מה חושב ערפאת בדיוק באותה מידה של סמכותיות, וכמוהו עשו ועושים עד זרא עשרות פרשנים ומזרחנים.

בשטח, היא בלתי רלוונטית: המצב של חוסר שליטה הוא בדיוק המצב שבו ערפאת, אמן ההישרדות, שולט לפחות טוב יותר מכל שחקן אחר (דר-ליבוביץ 2000). אם הקורא מתחיל לחוש שמדובר בתיאוריה שאינה ניתנת להפרכה, הרי יש להוסיף לכך את העובדה שמדיניות ישראל מתנהלת בהתאם לפרשנות זו ועל כן מאששת אותה ומצדקת על ידיה.

הבה נעשה ניסוי מחשבתי קצר: נניח שערפאת נותן הוראה להפסקת אש בשטחים והארץ שקטה. הפרשנים יראו בכך כמובן "הוכחה" שהוא אכן שולט בשטח. ומה אם האש נמשכת? זו תהיה הראיה הטובה ביותר, כמובן, שהפרשנות היתה נכונה ושערפאת ממשיך בדרכו הסמויה אל מטרתו האסטרטגית (אורן 2001). קרל פופר ודאי מתהפך בקברו, אבל כאן לא מדובר בהתאמה בין היפותזה לבין המציאות, אלא באותו תהליך, שעליו כבר עמדנו, שבו ההערכה והקו המדיני מותאמים אט-אט זו לזה, על בסיס יחסי הגומלין בין הפרשנים לבין אנשי הכוח.

אלה הן התוצאות הפוליטיות של השיח הפרשני, פרי הביאושים של דפוס המפגש המודיעיני. אבל יש לו גם תוצאות תרבותיות. במאמר קודם (אייל 1993) טענתי שהופעת השיח על "הכפר הערבי" סימנה את הרגע שבו המקום של ה"מזרח" בתרבות הישראלית רוקן מן המשמעויות הרדיקליות שהיו לו בעבר ביחס לעיצוב הזהות הישראלית. השיח הפרשני, שבו דנתי במאמר זה, מייצג תהליך מקביל שבמסגרתו השתנתה בחברה הישראלית העמדה שממנה ניתן לדבר באופן סמכותי על ה"מזרח". בעוד שבתקופת היישוב ניתן היה להצדיק סמכות כזו על סמך העיקרון של קרבה וחיקוי, הרי היום הפך עיקרון זה למשני וכפוף לעיקרון של מרחק ולמדנות. כדי לדבר באופן סמכותי על המזרח או על הערבים, צריך הישראלי להציב עצמו מחוץ ובמרחק מאלה, בארכיון השוכן ב"מערב". בהתאם לכך, ל"מזרחיות" יש משמעות רק כזהות "עממית", ואולי כשוליה, אבל לא כעמדת שיח "רציני" על המתרחש במזרח התיכון. המזרחנות הישראלית, שלפי הדור הראשון של המזרחנים באוניברסיטה העברית אמורה היתה להיות גשר בין יהודים לערבים (גויטיין 1949), הפכה להיות "שומרת הגבול" ביניהם.

ביבליוגרפיה

- אוניברסיטת תל-אביב, 1964–1988. ידיעוני הפקולטה למדעי הרוח.
 אוניברסיטת תל-אביב, 1972. "מכון שילוח לחקר המזרח התיכון ואפריקה", האוניברסיטה:
 ירחון אוניברסיטת תל-אביב 7 (יוני-יולי): 3.
 אורן, יצחק, 1987. "מחקר מודיעיני מדיני: הדגשים אישיים", מודיעין וביטחון לאומי, ערכו
 צבי עופר ואבי קובר, מערכות, תל-אביב, עמ' 287–305.
 אורן, אמיר, 2001. "הפסקת אש", הארץ, 4.6.01.
 אייל, אלי, 1974. "פולמוס המזרחנים לאחר דו"ח אגרנט", מוסף מעריב, 26.4.74.

- אייל, גיל, 1993. "בין מזרח ומערב: השיח על הכפר הערבי בישראל", תיאוריה וביקורת 3 (חורף): 39–55.
- אל-פלג, צבי, 1974. "כוונות — ומעשים", ידיעות אחרונות, 12.5.74.
- אשד, חגי, 1985. ראובן שילוח: מוסד של איש אחד, עידנים, תל-אביב.
- אשל, רוני, 1974–1975. ספר תולדות האוניברסיטה, ארכיון אוניברסיטת תל-אביב.
- בארי, אליעזר, 1978. הפלסטינים תחת שלטון ירדן: שלוש סוגיות, מאגנס, ירושלים.
- בנג'ו, עפרה, 1990. מרד הכורדים בעיראק, מרכז דיין והקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- _____, 1996. עיראק של צדאם: שיח פוליטי ושפת הכוח, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- בן-זאב, יוסף, 1987. "המודיעין במערכת סיני", מערכות 306–307 (דצמבר-ינואר): 18–21.
- בן-פורת, יואל, 1983. "הערכות מצב: מדוע הן קורסות?", מערכות 289–290 (אוקטובר): 29–38.
- _____, 1991. נעילה, עידנים, תל-אביב.
- בר-לביא, זאב, 1981. "המשטר ההאשמי, 1949–1967, ומעמדו בגדה המערבית", סקירות, מכון שילוח, תל-אביב.
- גויטיין, שלמה דב, 1936. "מדעי המזרח באוניברסיטה העברית", דבר, 10.4.36.
- _____, 1949. "על סימביוזה יהודית-ערבית", מולד ב 11 (פברואר): 59–66.
- גלבר, יואב, 1984. "הקמת המודיעין הצבאי", מערכות 294–295 (יולי): 20–31.
- _____, 1986. גרעין לצבא עברי סדיר, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- _____, 1992. שורשי החבצלת: המודיעין ביישוב, 1918–1947, משרד הביטחון, תל-אביב.
- גרנות, עודד, 1981. "חיל המודיעין", צה"ל בחילו: אנציקלופדיה לצבא וביטחון, ה, ערכו יעקב ארז ואילן כפיר, רביבים, תל-אביב.
- דנין, עזרא, 1987. ציוני בכל תנאי, קידום, ירושלים.
- דר-ליבוביץ, שרה, 2000. "אהוד יערי אמר", הארץ, 10.11.00.
- הד, אוריאל, 1953. המזרח התיכון בזמן החדש כנושא למחקר והוראה, מאגנס, ירושלים.
- הרכבי, יהושפט, 1968. עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב, דביר, תל-אביב.
- _____, 1969א. האמנה הפלסטינית ומשמעותה: הסברים והשלכות, מרכז ההסברה, ירושלים.
- _____, 1969ב. פת"ח באסטרטגיה הערבית, מערכות, תל-אביב.
- _____, 1971. יסודות בסכסוך ישראל-ערב, קצין חינוך ראשי, תל-אביב.
- _____, 1974א. "לחשבון הנפש הלאומי", מעריב, 19.4.74.
- _____, 1974ב. "לחשבון הנפש האישי", מעריב, 3.5.74.
- _____, 1994. הפרשה מנקודת ראותי, רמות, תל-אביב.
- כהן, אמנון, 1980. מפלגות בגדה המערבית בתקופת השלטון הירדני: 1948–1967, מאגנס, ירושלים.
- לוי-ברזילי, ורד, 2001. "איך אומרים דוקטור בערבית?", מוסף הארץ, 13.7.01.

- לפן, אסא, 1987. "הש"י: שירות הידיעות של ההגנה", מודיעין וביטחון לאומי, ערכו אבי קובר וצבי עופר, מערכות, תל-אביב, עמ' 93–111.
- _____, 1997. הש"י: שורשיה של קהילת המודיעין הישראלית, משרד הביטחון, תל-אביב.
- מילסון, מנחם, 1984. ירדן והגדה המערבית, מכון דיווידס.
- _____, 1997. "ראשית לימודי הערבית והאיסלאם באוניברסיטה העברית", תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ערכו שאול כ"ץ ומיכאל הד, מאגנס, ירושלים, עמ' 575–588.
- מלמן, יוסי, 1989. "יחסים מסוכנים בין האקדמיה והממשל", הארץ.
- סיוון, עמנואל, 1979א. "שנתון הסקר של מכון שילוח", המזרח החדש כ"ח, 3–4: 300.
- _____, 1979ב. "שקיעת הנאצריזם או שקיעת המזרחנות?", הארץ, 15.7.79.
- סלומון, חזי, 1987. "השפעת ארגוני המודיעין של היישוב על הערכת המצב של בן-גוריון, 1946–1947", מערכות 309 (יולי-אוגוסט): 28–36.
- סר, אשר, 1983. בין ירדן לפלסטין: ביוגרפיה פוליטית של וצפי אל-תל, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- _____, 1992. "האינתיפאדה והתנועה הלאומית הפלסטינית: ההקשר ההיסטורי", בעין הסכסוך: האינתיפאדה, ערכו גד גילבר ואשר סר, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, עמ' 199–213.
- עמית, מאיר, 1999. ראש בראש, הד ארצי, אור יהודה.
- פלמון, יהושע (ג'וש), 1987. "להיכנס לעורו של יריב: מבט מזווית אישית", מודיעין וביטחון לאומי, ערכו צבי עופר ואבי קובר, מערכות, תל-אביב, עמ' 277–286.
- פלסנר, מרטין, 1973. "מזרח ומערב במחקר המדעי בימי קדם והיום", המזרח החדש כ"ג (4): 410–411.
- שטיינברג, מתי, 1992. "פשר השינוי באש"ף: הנמר וחברבורותיו", בעין הסכסוך: האינתיפאדה, ערכו גד גילבר ואשר סר, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, עמ' 185–198.
- שיף, זאב, 2001. "קלפים של אש ומו"מ", הארץ, 25.5.01.
- שיפטן, דן, 1984. יחסי ירדן-אש"ף בשלב חדש, בעקבות מלחמת לבנון, 1982–1984, יד טבנקין, אפעל.
- שמיר, שמעון (עורך), 1978א. ירידת הנאצריזם 1965–1970: שקיעתה של תנועה משיחית, מכון שילוח, תל-אביב.
- _____, 1978ב. מצרים בהנהגת סאדאת, דביר, תל-אביב.
- שקד, חיים, 1974. "חקר המזרח התיכון בישראל", ערב עיון לזכרו של משה חביב ז"ל, אוניברסיטת תל-אביב, 22.5.74, עמ' 9–16.

Asad, Talal (ed.), 1973. *Anthropology and the Colonial Encounter*. London: Ithaca Press.

Black, Ian, and Benny Morris, 1991. *Israel's Secret Wars: The Untold Story of Israeli Intelligence*. London: Hannish Hamilton.

Bourdieu, Pierre, 1989. *Homo Academicus*. London: Polity Press.

- Cohen, Raymond, 1988. "Israeli Military Intelligence Before the 1956 Sinai Campaign," *Intelligence and National Security* 3 (1): 100–141.
- , 1989. "Threat Assessment in Military Intelligence," *Intelligence and National Security* 4 (4): 735–764.
- Coser, Lewis, 1965. *Men of Ideas*. New York: The Free Press.
- Dan, Uriel, 1968. *Iraq under Qassem: A Political History*. Jerusalem: Israel Universities Press.
- Foucault, Michel, [1962] 1994. *The Birth of the Clinic*. New York: Vintage Books.
- Gieryn, Thomas F., 1983. "Boundary Work and the Demarcation of Science from Non-Science: Strains and Interests in Professional Ideologies of Scientists," *American Sociological Review* 48 (December): 781–795.
- Morris, Benny, 1993. *Israel's Border Wars, 1949–1956: Arab Infiltration, Israeli Retaliation, and the Countdown to the Suez War*. Oxford: Clarendon Press.
- Paret, Rudi, 1968. *The Study of Arabic and Islam in German Universities*. Wesbaden: Franz Steiner.
- Peri, Yoram, 1983. *Between Battles and Ballots: Israeli Military in Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Porath, Yehoshua, 1984. "On the Writing of Arab History by Israeli Scholars," *Jerusalem Quarterly* 32 (Summer): 28–35.
- Rabinovich, Itamar, 1972. *Syria Under the Ba'th, 1963–66: The Army-Party Symbiosis*. Jerusalem: Israel Universities Press.
- , 1998. *The Brink of Peace: The Israeli-Syrian Negotiations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Said, Edward, 1978. *Orientalism*. London: Penguin Books.
- Tel-Aviv University, 1970. *List of Research Grants, 1964–1969*.
- Tel-Aviv University, 1984. "Dayan Center: an Expanded Framework for Research on the Middle East and Africa," *Tel-Aviv University News* (Spring): 8–9.
- Ullendorf, Edward, 1979. "D. H. Baneth and Philological Precociousness," in *Studia Orientalia Memoriae D.H. Baneth Dedicata*, ed. Joshua Blau et al. Jerusalem: Magnes, pp. 7–13.
- Wittgenstein, Ludwig, 1958. *Philosophical Investigations*, I. Oxford: Basil Blackwell.